ARAŞTIRMA VE İNCELEME RESEARCH

İslâm Siyaset Düşüncesi Üzerine Kuramsal Bir Değerlendirme

A Theoretical Evaluation on Islamic Political Thought

Cevher ŞULUL[a]

[a]Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Şanlıurfa, TÜRKİYE

Received: 26.05.2021
Received in revised form: 10.08.2021
Accepted: 10.08.2021
Available online: 28.09.2021

Correspondence:
Cevher ŞULUL
Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Şanlıurfa, TÜRKİYE
cevhersulul@hotmail.com

ÖZ Siyaset bilimi, İslâm ilim geleneğinin en önemli disiplinlerinden birisidir. Bu alanda birçok Müslüman düşünür ve filozof eserler telif etmiştir. Müslüman düşünür ve filozofların bu alanda telif ettikleri eserlere bakarak siyaset bilimine ait öğretilerini genel anlamda üç gruba ayırabiliriz: Hilafetin amacını ve kaynağını konu alan eserler, siyasetnameler ile filozofların siyasete dair yazdıkları eserler. Bu makalede İslâm siyaset bilimine dair önemli isimler ve onların eserleri analiz edilip tahlil edilmeye çalışıldı. İslâm siyaset felsefesinin genel yapısı ve bu yapının anlaşılmasına katkıda bulunacak önemli düşünceler üzerinde duruldu. Örneğin Hilafetin amacını ve kaynağını konu alan eserler, söz konusu olduğunda Mâverdî ile İbn Teymiyye; ahlaki değerleri ön plana çıkaran siyasetnameler söz konusu olduğunda Nizâmülmülk ve İmam Gazâlî ele alındı. Filozoflara gelince bu konuda Fârâbî ve İbn Rüşd'ün siyaset felsefesine dair öğretiler ele alındı.

Anahtar Kelimeler: Mâverdî; İbn Teymiyye; Nizâmülmülk; İmam Gazâlî; Fârâbî; İbn Rüşd; İslâm; siyaset; ahlak

ABSTRACT Political science is one of the most important disciplines of Islamic science tradition. Many Muslim thinkers and philosophers have published works on this topic. By considering the published works of the Muslim thinkers and philosophers on this field, we can classify their disciplines on political science in three groups in general terms: The works on the purpose and source of Caliphate, the political treatises, and the works of the philosophers on politics. Based on this point, we felt the need to limit our study with some important names of the classical era. While doing this, we tried to analyze the important names and works in Islamic political science, and focused on the general structure of Islamic political philosophy and on important ideas that would contribute to the understanding of this structure. For example, when the topic was about the works that focused on the purpose and source of Caliphate, it is examined the works of *Mâverdi* and *İbn Teymiyye*; when the topic was about the political treatises that focused on moral values, it is examined the works of *Nizâmülmülk* and *Imam Gazâlî*. We examined the works of *Fârâbi* and *Ibn Rüşd* when we analyzed the works of philosophers.

Keywords: Mâverdî; İbn Teymiyye; Nizâmülmülk; İmam Gazâlî; Fârâbî; Ibn Rushd; Islam; politics; moralit

EXTENDED ABSTRACT

Islam is a religion with fifteen centuries of historical background and political experience in which communities from various religions and nations have lived together, spanning a vast geographical range. Politics enrich people's lives and allow them to live under a just system in Islamic civilization. The essential notion of Islamic political thought is justice. A political organization executed in cities towards people, with this aspect, leads to people's development in every material and spiritual sense.

Copyright © 2021 by İslâmî Araştırmalar

This study elaborates on the views and thoughts of classical Islamic jurists, philosophers, and moral scientists about politics, which is the art of governing a city with principles and goals. The manuscripts in this fieldare an accumulation of three traditions in the same cultural and civilizational basin**.** These three traditions explain different aspects of the same truth. Although they were fundamentally united, they are now atomized and considered different scientific disciplines in contemporary scholarship.

The study limited its research sample to Al Farabi, Ibn Rushd, Ibn Taymiyya, Mawardi, Nizam al-Mulk, and Ghazali. This was because these names are the most accomplished thinkers on politics in Islamic civilization. The place and importance of justice in the works of these scholars will be analyzed. Moreover, questions such as "What are the characteristics of a sovereign? What is the function of morality and law in management?" were tried to be answered through this attempt. These questions also constitute the main problématique of Islamic political thought. The thoughts of Islamic thinkers towards these questions shall illustrate the main issues of the Islamic society regarding politics in its historical process.

The political philosophy of Islamic philosophers, one of these three traditions, is based on the ideal society. Islamic philosophers have a perspective that prioritizes utopia/ideal in their political theories. They discussed theoretical ideas and abstract principles and imagined a utopian city built on abstract ideas. The first known utopia in the history of political philosophy is Plato's *The Republic*. Whether this idea of an ideal society is viable is not a preliminary matter, the important thing is to know the ideal. Al Farabi was the first to propose an ideal state concept in the history of Islamic thought. Al Farabi's political theory is an extension and expansion of his theoretical philosophies. Other disciplines of philosophy complement it, and metaphysics forms its background.

Ibn Rushd benefited from Greek political philosophy, just as Al Farabi did, on political doctrine and tried to bring this thought more compatible with Islam. However, Ibn Rushd, unlike other philosophers, did not operationalize Plato's political philosophy while explaining Plato's thoughts on politics. On the contrary, he interpreted Plato's political philosophy on a universal scale instead of a limited scale specific to Greek thought.

Ibn Rushd explained the causes of the Almoravids' collapse (1056-1147), the foundation of the first Islamic state, and the victory of Muslims over the Iranians in wars, based on Plato's political philosophy. Based on his paradigms, it can be argued that Ibn Rushd had a deep scientific consciousness. This consciousness is not apparent in other philosophers, especially Al Farabi. Al Farabi neglected the practical in his political philosophy and built on theoretical thought, while Ibn Rushd elaborated them both and became successful in this regard. Therefore, Ibn Khaldun referred to Ibn Rushd's writings on this subject regarding the collapse of the Almohads.

Islamic jurists such as Ibn Taymiyya and Mawardi, and moral philosophers such as Nizam al-Mulk and Imam Ghazali, compared the actual management styles rather than the ideal state conception in their political treatises and built a political doctrine that determines the more virtuous one based on reality. The jurists, analyzing and criticizing based on the actual reality, took the practical as the foundation but not the theoretical and abstract hypotheses.

The jurists/moral philosophers have considered what is possible rather than the ideal form of government. Because it is not always possible to achieve the ideal. Thus, they tried to achieve and realize the ideal under present conditions, considering the realpolitik but not the ideal or the best. They aimed to establish the ideal state model through references from the Era of Bliss and the divine law. They are realistic in this regard as they aimed for the best under then-currentcircumstances. They introduced both the Qur'an and hadith, the two sources of divine law, and the state practices before Islam in a literary style. All the teachings they generated were based on Islam.

The jurists/moral philosophers' arguments about the reasons for the state's existence largely coincide with Western political philosophy. However, the individual was a person with an understanding of realpolitik, living and producing with society for the Islamic thinkers, while the Western philosophers and political scientists were busy with an imaginary individual.

The absolute sovereign is Allah, the Creator of all things, according to Islam. Allah revealed the principles that form the basis of humankind and society through the prophets. However, the question of practice methods to apply these basic principles was left to the will of the society. Politics in Islam is not an end in itself, unlike Western political theories. Instead, it is an essential tool to ensure people's happiness in both worlds, protect and keep religion alive.

İslâm, geniş bir coğrafyada farklı din ve milletlerden müteşekkil insan topluluklarının bir arada yaşadığı on beş asırlık tarihî ve siyasî tecrübeye sahip bir dindir. İslâm medeniyetinde siyaset, halkın hayatına değer katar ve onların âdil bir ülkede yaşamalarına imkân verir. İslâm siyasi düşüncesinin temel parametresi adalettir. Bu niteliğiyle siyaset halka ve şehirlere uygulandığı zaman maddi ve manevi her anlamda insanların tekâmülünü netice verir.

Bu çalışmamızda şehri, bir prensip ve amaca uygun şekilde yönetme sanatı olan siyasete dair klasik dönem İslâm hukukçularının, filozofların ve ahlak bilimcilerin görüş ve düşüncelerini izah etmeye çalıştık. Bunu yaparken kendimizi Fârâbî, İbn Rüşd, İbn Teymiyye, Mâverdî, Nizâmülmülk ve Gazâlî ile sı-

nırladık. Zira bu isimler, İslâm medeniyetinde siyasete dair eser yazan en yetkin düşünürlerdir. Bu düşünürlerin eserlerinden hareketle adaletin yeri ve önemi nedir? Devlet başkanın sahip olması gereken nitelikler nelerdir? Yönetimde ahlak ve hukukun işlevi nedir? vb gibi temel sorular ana hatlarıyla irdelenmeye çalışıldı. Bu sorular aynı zamanda İslâm siyaset düşüncesinin temel problemlerini de teşkil etmektedir. İslâm filozoflarının/düşünürlerinin bu sorulara verdikleri cevapları anlarsak tarihsel süreç içerisinde siyasete dair İslâm toplumunun tartıştığı temel konuları da anlamış oluruz.

Türkçede farklı anlamlarda kullandığımız siyaset kelimesi Arapça kökenlidir; aynı kökten gelen "seyis" kelimesi hem dilimizde hem de İngilizcede ve Fransızcada aynı anlamda kullanılmaktadır. Siyaset sözcüğünün asıl anlamı, at bakıcılığı ve terbiyesidir. Terim anlamı itibariyle; İbn Mukaffa, Mesûdî, Fârâbî ve İbn Teymiyye gibi kadim düşünürlerin eserlerinde bu kavramın devlet işlerine yönelik esaslar çerçevesinde tartışıldığını görüyoruz. Bu tartışmalarda siyaset, daha ziyade iktidarın şekli ve iktidarda olanın eylemleri kapsamında ele alınmıştır.[1] Diğer bir ifade ile siyaset, toplumsal yapı içinde ortaya çıkan, orada cereyan eden bir faaliyettir.[2] Devlet ile ilgili bütün meseleleri kapsar; güç ve otoritenin ne olduğu, hangi yöntemler ile elde edileceği ve nasıl kullanılması gerektiği üzerine odaklanır.[3]

"Siyaset terimi ve ifade ettiği anlam alanı, İslami metinlerde farklı yönetim şekillerine ve farklı pratik uygulamalara atıf yapılarak birçok şekilde kullanılmıştır. Terim insanların yönetilmesi anlamında hem Kur'an'da hem de Sünnet'te zımnen ve aşikâr olarak mevcuttur. Ayrıca Müslüman âlimler bilimleri sınıflandırırken ahlaki konuları, erdemleri ve devlet yönetimi ile ilgili hükümdarlara yönelik tavsiyeleri siyaset başlığı altında incelemişlerdir."[4]

İslam, yönetim ile alakalı bir araya getirilmiş ve insan hayatının tümünü kapsayan ruhî-maddi, ferdi-ictimaî, iktisadi-siyasi bütün alanları düzenleyen sağlam kanunlar ve ilkeler vazetmiştir.[5] Siyasi düşünceye dair bu ilke ve kurallar tefsir, hadis, tasavvuf gibi İslâm ilim geleneğindeki farklı disiplinlerin neredeyse tamamını ilgilendirmektedir. Ancak siyasete dair meseleler daha ziyade felsefe, ahlak ve fıkıh ilminin alanına girmektedir. Bu nedenle klasik dönem siyaset anlayışının ilke ve kurallarının belirlenebilmesi için az önce zikrettiğimiz ilim dallarıyla ilgili literatürün ciddi anlamda taranması ve kapsamlı bir çalışmanın yapılması gerekmektedir. Bu çalışmada İslâm siyaset düşüncesine dair belli başlı ekolleri ve bu meyanda yazılan eserleri, tarihsel süreci de dikkate alarak üç kategori de ele alabiliriz.

A. İSLÂM FİLOZOFLARI VE SİYASET KURAMLARI

İslâm düşünce tarihinde siyasete dair konular, kelamcılar ve hukukçular tarafından ele alınmakla beraber bu konu daha yoğun bir şekilde doğrudan doğruya filozoflar tarafından ele alınmıştır. Bu konunun tercüme hareketi ile de yakından alakası vardır. Zira İslâm dünyasında ilk tercüme edilen eserler arasında Eflatun'un *Devlet*'i ile Aristoteles'in *Politika*'sını zikredebiliriz. "Ancak İslam, siyaset felsefesi söz konusu olduğunda Aristo'dan ziyade Platon ile daha güçlü bağlara sahiptir. Aristo daha ziyade mantıksal sistemin kurucusu olarak kabul edilmektedir."[6]

[1] Emir Kaya, "Siyaset Devleti", *Ankara Barosu Dergisi,* 2014, sayı:1, s. 228.
[2] Atilla Yayla, *Siyaset Teorisine Giriş,* Kesit Yayınları, İstanbul 2012, s.18
[3] Andrew Heywood, *Siyaset,* (çev. Bekir Berat Özipek), Adres Yayınları, Ankara 2006, s.18; Patricia Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, (çev. Hakan Köni), Kapı Yay., İstanbul 2007, s.9.
[4] Şenol Korkut, *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi*, Atlas Yayınları, Ankara 2015, s.20.
[5] Muhammed Esed, *İslam'da Yönetim Biçimi*, (çev. M. Beşir Eryarsoy), Yöneliş Yay., İstanbul 1988, s.38.
[6] Oliver Leaman, *İslam Felsefesine Giriş*, (çev. Şamil Öçal), Hece Yayınları, Ankara 2014, s.165.

İslam filozofları devlet gerçeğini, değerler üzerine yükselen bir yapı olarak tasarlamışlardır. En önemli değer de adalet ilkesidir. Zira adalet ilkesi Allah'a aittir; fakat her varlık kendi durumuna göre O'ndan bu cevheri almıştır.[7] İslam'ın temel kaynaklarında adaletin önemine vurgu yapan birçok anlatı vardır.[8] Ancak bu kaynaklarda gerek adalet gerekse siyaset felsefesine dair konular -filozoflarda olduğu gibi- soyut bir dille anlatılmaz.[9] Bu nedenle İslam filozoflarının siyaset kuramları, teorik felsefelerinin bir uzantısı ve bir açılımıdır. Felsefenin diğer disiplinlerinden beslenir, arka planında Fârâbî de olduğu gibi- metafiziğin hâkimiyeti vardır.[10]

İslâm filozofları, siyaset ile ilgili düşüncelerinde ahlak, adalet, erdem ve mutluluk gibi kavramları kendilerine çıkış noktası olarak almışlardır.[11] Onlar siyasetin ve adil bir yönetimin esaslarına ulaşmaya çalışmışlardır. Siyaset felsefesi, onlar için her iki dünyada mutluluğu elde etmenin bir aracıdır. Filozofların önerdiği siyasi kuram, metafizik hakikat ile son derece uyumludur. Zira İslâm, beşeri etkinliklerin tümünü kuşatan bir dindir. Bu özelliği nedeniyle siyasal otorite ve dini otorite Batıdan farklı bir biçimde bir birinden ayrı değerlendirilemez.

Siyasete dair konuları ele alan İslam düşünürler arasında Fârâbî, İbn Sina, İbn Bâcce, İbn Rüşd, İbn Miskeveyh, Nasîruddin Tûsî, Devvânî ve Kınalızâde'yi zikredebiliriz. Ancak bu çalışmada, filozofların siyasete dair görüşlerini Fârâbî ve İbn Rüşd üzerinden anlatmaya çalıştık. Zira bu konuda ilk eser yazan filozof hiç kuşkusuz Fârâbî'dir.

1. FÂRÂBÎ

Adı Muhammed olup künyesi, soy silsilesi ve nisbesiyle birlikte adı şöyledir: Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî (258-339/ 871- 950).

Türkistan'ın Fârâb şehri yakınlarındaki Vesiç'te doğdu. Latin Ortaçağı'nda Alfarabius ve Abunaser diye anılır. İlk eğitimini Fârâb'da aldı. Burada tahsilini tamamladıktan sonra bir süre kadılık yaptı. Daha sonra ilim tahsil etmek için Bağdat'a gitti. Bağdat'ta 20 yıl kalan Fârâbî, eserlerinin çoğunu burada kaleme aldı. Bu şehirde meydana gelen karışıklıklar sebebiyle önce Halep'e daha sonra Dımaşk'a gitti. Filozofumuz, Dımaşk'ta 339/ 950'de seksen yaşlarında vefat etti.[12]

Fârâbî'nin siyaset felsefesine dair en iyi bilinen eseri *"el-Medînetü'l-Fâzıla"*dır. Platonik ilham altında siyaset dair yazdığı eserlerinde ona göre amaç; iyi, faziletli ve mutlu bir hayattır. Bu da ancak halkı için fazilet ve saadeti temin etmeye tek başına muktedir olan bir yöneticinin himayesi altında elde edilebilir. Ancak Fârâbî, bu konuda Yunan düşünürlerinin felsefi yaklaşımlarını yeniden düzenleyip sunarken, öğretisinin deruni bağlarını oluşturan İslami esasları daima göz önünde tutmuştur.[13]

Fârâbî'ye göre insanların ve toplumların çoğu, mutluluk ile ilgili kâmil bilgiye sahip değildir. Bu yüzden erdemli bir yöneticinin idaresi altındaki ideal bir toplum haline gelmek için, erdemli bir dev-

[7] Orhan Hülâgü, *Fârâbî ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi,* Kırkambar Yay., İstanbul 1999, s.48.
[8] Mehmed Niyazi Özdemir, *İslam Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1989, 178-179.
[9] Abdülkadir Hamid, *Kur'an ve Siyaset,* (çev. Enise Anaş), İnkılab Yayınları, İstanbul 2008, s.65.
[10] Zerrin Kurtoğlu, *İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.93.
[11] Charles E. Butterworth, "Ahlak ve Siyaset Felsefesi", *İslâm Felsefesine Giriş*, (edt. Peter Adamson- Richard C. Taylor), (çev. M. Cüneyt Kaya), Küre Yayınları, İstanbul 2007, s. 293.
[12] Mahmut Kaya, *"Fârâbî", TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c.12, s. 145-146.
[13] Muhammed Sagir Hasan el-Ma'sumi, "Fârâbî", *İslam Düşüncesi Tarihi,* çev. Burhan Köroğlu, (ed. Mian Muhammed Şerif), İnsan Yayınları, İstanbul 1990, 2/333.

lete ihtiyaç vardır.[14] Erdemli devletin inşa edilebilmesi için de Fârâbî; varlık ilkelerinden, metafizik ve ruhsal varlıkların incelenmesine kadar farklı konuları içeren kapsamlı bir teorik çerçeve ortaya koymuştur.[15]

Fârâbî bu konuda öncelikli olarak toplumsal yaşamın gerekliliği meselesini ele alır. Fârâbî'ye göre her insan, hayatiyetini devam ettirmek ve en üstün mükemmelliği elde etmek için doğal olarak birçok şeye ihtiyaç duyar. Ona göre insanın ihtiyaçlarını tek başına karşılaması mümkün değildir. Tersine insan, ihtiyaçlarını karşılamak için birçok kimseye ihtiyaç duyar. Bu yaklaşım, bütün insanlar için söz konusudur. Bu anlamda insanın kendisi için yaratıldığı mükemmelliğe ulaşabilmesi toplum halinde yaşayarak, hemcinsleriyle yardımlaşma halinde ancak tahakkuk eder. Bu insanlardan her birisi, sözü edilen insanın özel bir ihtiyacını karşılar. Toplumun bütününün bu katkısı sonucunda herkesin varlığını devam ettirmesi ve mükemmelliğe erişmesi için muhtaç olduğu şeyler sağlanmış olur.[16]

Dolayısıyla Fârâbî'ye göre insan, saadeti tek başına elde edemez; insanın saadeti elde edebilmesi için saadeti nasıl elde edeceğini gösteren siyaset sanatı ile bu sanatın uygulanabileceği bir yere, yani ideal devlete ihtiyaç vardır.[17] Ona göre toplum büyüdükçe onun kendisini oluşturan bireylere sunduğu imkânlar da artar. İnsanların bir araya gelmesi sadece ev sınırlarına hasredilmemelidir. Bu birliktelik sokakları, mahalleleri, köyleri, kasabaları ve şehirleri de içine alır. İnsanlar, toplumun refahı ve devletin bekası için çalışırlar. Bir devletin sınırları içinde yaşayan halklara millet (ümmet) denir. Bir millet diğer milletlerden tabii karakteri, mizacı, alışkanlıkları ve diliyle ayırt edilebilir.[18]

Farabi, el-Medînetü'l-Fâzıla adlı eserinde şehri birlik arz eden bir bünye olarak tahayyül eder. Toplumdaki her bireye kabiliyet ve becerilerine uygun bir iş verilir. Bu faaliyetlerin en soylusu devlet başkanına tahsis edilenidir. Çünkü onun şehirdeki mevkii, bedende kalbin mevkii ile aynıdır. Onun bu yaklaşımı, bize Eflatun'un Devlet'indeki filozof-hükümdarı hatırlatmaktadır.[19] Ona göre devletin şeklini belirleyen başkanın zihnî kapasitesi ve ahlâkî yapısıdır. Bu açıdan filozof, devlet başkanında bulunmasını öngördüğü on iki üstün niteliği maddeler halinde sıralar. Bu özelliklere sahip bir başkan bulunmadığı takdirde devleti iki kişi yönetecektir. Bunların sahip olması gereken altı nitelik vardır ki aralarında bilgelik vazgeçilmez bir özelliktir.[20]

Fârâbî, siyasal kuramında insan topluluklarını sınıflandırırken kriter olarak ihtiyaç, iş bölümü, dayanışma ve ahlâkî erdemleri gerçekleştirme olgusunu göz önünde bulundurur ve bu açıdan insan topluluklarını gelişmiş ve gelişmemiş diye iki kısma ayırır. Gelişmiş olanlar küçük (şehir), orta (devlet) ve büyük (birleşik devletler) olmak üzere üç grupta incelenir. Gelişmemiş olanlar ise aile, sokak, mahalle ve köy topluluklarıdır. Ahlâkî erdemlere bağlılık açısından devlet şekillerini erdemli olan ve olmayan diye iki kategoriye ayıran Fârâbî'ye göre erdemli devletin sadece bir şekli bulunmaktadır; bu da ahlâkî erdemleri ilke edinmiş, iş bölümü ve sosyal dayanışmanın en mükemmel düzeyde gerçekleştiği, hukukun ve sosyal adaletin tam olarak uygulandığı, bilgelerin başkan olduğu bir devlettir. Erdemsiz devlet şekille-

[14] Huriye Tevfik Mücahit, *Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce*, (çev. Vecdi Akyüz), İz Yayınları, İstanbul 1995, s.58-59; Yusuf İbiş, *el-Felsefetu's-Siyasiyye el-İslamiyye,* Daru'l-Hamra Beyrut 1990.

[15] Fârâbî, *Mutluluğu Kazanma: Platon Felsefesi - Aristoteles Felsefesi*, (çev. Hüseyin Atay), Atay Yayınları, Ankara 2016; Fârâbî, *es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ul-Mevcudat,* (çev. Mehmet Aydın vdğr.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

[16] Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla,* (çev. Ahmet Aslan), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 69.

[17] Mehmet Aydın, *İslâm Felsefesi Yazıları*, İstanbul 2000, s. 11.

[18] Muhammed Sagir Hasan el-Ma'sumi, *"Fârâbî",* 2/333-334.

[19] İbrahim Medkûr, *"Fârâbî", İslam Düşüncesi Tarihi,* (çev. Osman Bilen), (ed. Mian Muhammed Şerif), İnsan Yayınları, İstanbul 1990, 2/80.

[20] Mahmut Kaya, "el-Medînetü'l-Fâzıla" *TDV İslâm Ansiklopedisi,* İstanbul 2003, c.28, s. 319; Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, s. 77-78.

rini sapık, fâsık, değişebilen ve cahil olmak üzere dört grupta değerlendirir; cahil devletin de altı ayrı şekli bulunduğunu belirterek bunların niteliklerini ayrıntılı biçimde açıklar.[21]

O, bu yaklaşımıyla hem yunan siyaset felsefesi ile İslâm düşüncesini uzlaştırmaya çalışmış hem de siyaset kuramıyla kendinden sonra gelen İbn Bâcce ve İbn Rüşd gibi filozofları derinden etkilemiştir.[22]

Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*'nın dışında *Kitâbü's-Siyâseti'l-Medeniyye*, *Kitâbü Tahsîli's-Saʿâde, Kitâbü't-Tenbîh ʿalâ Sebîli's-Saʿâde, Kitâbü'l-Mille* ve *Fusûlü'l-medenî* adıyla beş kitap daha kaleme almıştır. Filozofun bütün bu kitaplar ile hedeflediği şey, ahlâkî ve fikrî erdemlere dayalı ideal bir devlet düzeninin projesini sunmaktır.[23]

2. İBN RÜŞD

Adı Muahmmed olup künyesi ve soy silsilesiyle birlikte adı şöyledir: Ebu'l-Velîd Muhammed İbn Ahmed İbn Rüşd (520-595/1126-198). Kurtuba'da riyasetiyle, faziletiyle ünlü büyük bir ailede doğdu. Babası kadılık yapmıştı; büyük dedesi ise Kurtuba'da kâdî'l-kudât idi. Fıkıh, kelâm, tıp, riyaziyât ve felsefe eğitimi almıştır.[24] İbn Rüşd, hayatı boyunca İslâm dünyasında felsefede her zaman en büyük olmayı hedeflemiş, nazarî düşünce alanındaki merdivenleri en uç noktasına kadar tırmanmış ve ileri derecede sahip olduğu entelektüel birikimiyle İslâm dünyasında hiçbir filozofun kendisiyle rekabet edemeyeceği bir noktaya gelmiştir.[25] İslâm topraklarındaki düşünürler arasında evrensel kültürü hiç kimse onun kadar etkilememiştir.[26] İbn Rüşd'e, adını veren dedesinden ayırt edilmesi için ona "hafîd" (torun) denmiştir. Aristoteles'in eserlerini şerh ettiğinden İslâm âleminde "şârih", Latin dünyasında "commentator" unvanıyla tanınmıştır. Batı'da İbn Rüşd, adının uyarlanmış şekliyle Averroes olarak bilinir.

İbn Rüşd, siyaset felsefesi alanında Fârâbî'den etkilenmiştir. Ancak İbn Rüşd, ondan farklı ve onu aşan bir siyaset kuramı ortaya koyabilmiştir. Bunun anlaşılabilmesi için İbn Rüşd'ün siyaset felsefesine dair yegâne eseri Telhîs'in bilinmesi gerekir.[27] O, bu eserinde Eflatun'un "Devlet" kitabını şerh etmiş, yorumlamıştır.[28] İbn Rüşd, Telhîs'de erdemli şehrin yapısı ve yönetim tarzı, erdemli şehrin reisi ve özellikleri, erdemli şehrin karşıtı olan yönetim tarzlarını ana hatlarıyla ele almıştır.

Ancak İbn Rüşd'ün bu eseri yapı ve terkip itibariyle Eflatun'un Devlet'inden farklıdır. "Zira İbn Rüşd, Eflatun'a ait metnin sadece burhanî görüşleri içeren kısımlarıyla ilgilenmiştir; diyalektik veya mitolojik olarak gördüğü kısımları terk edip Meşşaî felsefeden alınan psikolojik ve epistemolojik konularla tamamlamıştır."[29] İlaveten Telhîs; üç bölümden oluşurken, Eflatun'un Devlet'i farklı konuları ele alan on bölümden meydana gelmektedir.[30] İbn Rüşd, üç bölümden oluşan eserinin her bir bölümünde Devlet'e ait birden çok kitabı izah etmiştir.[31] Ancak İbn Rüşd, Eflatun'un Devlet'inde olduğu gibi belli bir sistematiği takip etme yerine bir başlık altında birden çok konuyu ele alma cihetine gitmiştir. Bu nedenle Telhîs'de konular iç içedir.

---

[21] Mahmut Kaya, *"el-Medînetü'l-Fâzıla"*, s. 319.
[22] Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, (Ahmet. Aslan'ın takdimi), s. XII.
[23] Mahmut Kaya, *"el-Medînetü'l-Fâzıla"*, s. 319.
[24] Osman Emin, *Şahsiyyât ve Mezâhib Felsefiyye*, Kahire 1945, s. 74.
[25] İbn Rüşd, *Kitâb el-Kevn ve'l-Fesâd*, (nşr. Ali Muhammed İsbir), Dımaşk 2007, s. 5.
[26] Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi,* (çev. Ayşe Meral), Litera Yayıncılık, İstanbul 2005, s.155.
[27] Cevher Şulul, *İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2009, s.16.
[28] Antony Black, *Siyasal İslâm Düşüncesi Tarihi: Peygamberden Bugüne*, (çev. Sevda Çalışkan- Hamit Çalışkan), Dost Kitabevi Yay., Ankara 2010, s.1.
[29] Dominique Urvoy, "İbn Rüşd *", İslam Felsefesi Tarihi,* (ed. Seyyid Hüseyin Nasr - Oliver Leaman), (çev. Şamil Öçal - Hasan Tuncay Başoğlu), Açılım Kitap, İstanbul 2007, 1/402.
[30] Eflatun, *Devlet,* (çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz), Remzi Kitapevi, İstanbul 1992.
[31] İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn,* İngilizce'den Arapça'ya çev. Hasan Mecîd el-ʻÂbîdî - Fâtıma Kâzım ez-Zehebî, Beyrut 1998, s.35 (Bu esere daha sonraki dipnotlarda "İbn Rüşd, *Telhîs*" şeklinde atıfta bulunulacaktır).

İbn Rüşd'ün amacı, siyaseti bilimsel bir temele oturtmaktır. Bu nedenle o, gerçek filozof olduğuna inandığı Eflatun'dan kendi siyaset kuramı için bir format almıştır. Eflatun'un siyaset kuramını hem kendinden önceki tarihi olaylara hem de kendi zamanında olup biten hâdiselere uygulamaya çalışmıştır.[32]

İbn Rüşd, bu eserinde Yunan siyaset felsefesinden istifade etmiş ve bu düşünceyi İslâm'a yakınlaştırmaya çalışmıştır.[33] Bu bağlamda İbn Rüşd, Eflatun'dan hareketle oluşturduğu yapıda İslâm tarihinin siyasî, sosyal ve iktisadi gelişimini/serüvenini yorumlamıştır. Siyasî konjonktürün neden değiştiğini, ihtilallerin/isyanların nedenlerini yorumlamak istemiştir. Bu nedenle üçüncü bölümde, Eflatun'a göre erdemli şehrin karşıtlarından uzun uzadıya söz ederken bunu, İslâm tarihine ve dört halife dönemine uygulamak istemiştir. Ona göre dört halife dönemi ideal devlettir. Ayrıca İbn Rüşd, Murâbıtlar'ın (1056-1147) kurduğu devletin yıkılış nedenlerini, ilk İslâm devletinin kuruluşunu, Müslümanların savaşlarda İranlılara galebe etmelerini Eflatun'un siyaset felsefesinden hareketle yorumlamıştır. Yaptığı yorumlara bakarak İbn Rüşd'de derin bir ilmi bilincin varlığı söylenebilir. Bu bilinci diğer filozoflarda, özellikle de Fârâbî'de göremiyoruz.

Fârâbî, siyaset felsefesini amelî olanı göz ardı ederek, nazarî düşünce üzerine inşa etmiştir. Oysa İbn Rüşd, ikisine de önem vermiş ve bu konuda başarılı olmuştur. Bu nedenle İbn Haldûn, Muvahhidlerin yıkılışından söz ederken İbn Rüşd'ün bu konudaki yazılarına atıfta bulunmuştur.[34] İbn Rüşd, siyaset felsefesiyle devlete adaleti egemen kılmak istemiş zulme, haksızlığa, siyasî baskıya, hürriyetin engellenmesi fikrine karşı mücadele etmiştir. İbn Rüşd, Eflatun'un siyasete dair düşüncelerini izah ederken, diğer filozoflardan farklı olarak onun siyaset felsefesini, salt kendi siyasi düşüncelerini açıklamaya vesile olacak tarzda yorumlamamıştır. Bilakis o, yaptığı izahlarla Eflatun'un siyaset felsefesini Yunan düşüncesine özgü sınırlı bir ölçekte değil de evrensel boyutta yorumlamıştır.

İbn Rüşd, *Telhîs*'e siyaset biliminin tanımıyla başlamıştır. Fakat o, siyaset bilimini nazarî ilimlerle ilişkilendirirken Eflatun'un değil, Aristoteles'in yöntemini benimsemiştir. Aristoteles, ilimleri iki ana başlık altında sınıflandırmıştır: Bunlardan birincisi nazarîdir, amacı bilginin kendisidir. İkincisi ise el-ilmu'l-medenidir; ahlak ve siyaset ilimlerinden meydana gelmektedir. Ahlakın gayesi, yetkinliği elde edebilmesi için bireyin hazırlanması ve yönetilmesidir.[35] Bir değerler felsefesinden ibarettir. Siyasetin ise pratiğe bakan yönü vardır, eylem ile ilişkilidir; gayesi, şehri erdemli hale getirebilmek için hazırlanması ve yönetilmesidir. Bu yönüyle siyaset ve ahlak iç içedir.

İbn Rüşd'ün *Telhîs*'i ile Fârâbî'nin *el-Medine*'sinde benzer siyasî kavramlar kullanılmıştır. Bazen İbn Rüşd, Fârâbî'nin söylediklerini tekrar etmiştir. Fakat İbn Rüşd, kaynağını hiç bir zaman aynen kopya etmez tersine Fârâbî'nin genellikle uzun tasvirlerini kendi derinlikli Aristocu anlayışının ve Eflatun'un argümanının siyasî önemi ve uygunluğuna paralel olarak değiştirir ve kısaltır.[36] Ancak Eflatun'u anlama noktasında İbn Rüşd'ün, Fârâbî'den daha başarılı olduğu söylenebilir. Çünkü İbn Rüşd, Eflatun'un siyaset kuramını gerektiğinde tartışır, gerektiğinde aksini ispat eder, gerektiğinde reddeder bazen de beğenerek teyit eder.

İbn Rüşd, Arap şiirini zevk içinde yaşamaya, servet elde etmeye teşvik eden temalar içerdiği için tenkit etmiş, kendi zamanının musiki aletlerinden haber vermiş, yaşadığı devlete atıfta bulunmuş, Endü-

[32] Ernst Cassirer, *Devlet Efsanesi*, (çev. Necla Arat), Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s.72-86.
[33] Refik el-Acem, "el-Ruşdiyye" mad., *el-Mevsuat el-Felsefiyye el-Arabiyye,* 1988, 2/595.
[34] İbn Rüşd, *Telhîs*, s. 37.
[35] İbn Rüşd, *Telhîs,* s. 64-66; Muhammed Âbid el-Câbirî, *İbn Rüşd: Sîre ve Fikr Dirâse ve Nusûs, Beyrut* 1998, s. 242; Macit Fahri, *İbn Rüşd Feylesûf Kurtuba,* Beyrut 1992, s. 119.
[36] Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi*, (çev. Ali Çaksu), İz Yay., İstanbul 1996, s.290.

lüs toplumunda meydana gelen hâdiseleri yorumlamıştır. Yine İbn Rüşd, siyasî baskıya ve istibdada karşı mücadele etmiş, refah içinde yaşayan, serveti tekelinde tutan ve servete dayanan ailelerin iktidarından yana olmamıştır. İbn Rüşd, kuvvetli devlet ve siyasî istikrardan yanadır. Bölünmeye ve anarşiye karşıdır. İbn Rüşd savaşa iyi hazırlanmayı, kuvvetli savaşçıları eğitmeyi, iyi nesiller yetiştirmeyi ve savaşçı nesillerin diğerlerine karışmaması gerektiği görüşündedir.[37] Câbirî'ye göre İbn Rüşd'ün *Devlet*'e yazdığı şerh -İbn Haldûn'un Mukaddime'si hariç- İslâm'da siyaseti konu edinen en iyi kitaptır. Bu eser, diğer kitaplarla mukayese edildiği zaman onun, daha yetkin ve İslâm toplumunun gerçeğine daha uygun olduğu görülür.[38] İbn Rüşd'e göre metafizikten farklı olarak ahlak ve siyaset felsefelerinde esas olan ispat yöntemidir.[39] Bu özelliğiyle onun siyaset felsefesi, diğer felsefelerden farklıdır.

İbn Rüşd, siyaset felsefesinde burhânı esas almıştır.[40] Burhân ise bir yönüyle mantıkla uyumlu olup diğer yönüyle istikra, mülahaza ve tefekküre dayalıdır. Burhâna dayalı siyaset kuramının temel konusu yönetim şekilleridir. Yönetim tarzı monarşi mi, demokrasi mi, yoksa oligarşi midir? Yönetime egemen olanlar bu yönetimi veraset yoluyla mı yoksa cebir kullanarak mı elde etmişlerdir? Yönetime egemen olanların amacı şan ve şeref midir? Servet elde etmek midir? Yoksa zevklerini tatmin etmek midir? İbn Rüşd, bütün bu konularda burhânı esas alarak, aklın dışında insanların ortaklaşa kabul ettikleri meşhur ve müsellem hükümlere dayanan cedeli/diyalektiği reddetmiştir.[41]

Câbirî, Batı'da Endülüs'te bulunan İbn Rüşd'ün siyasî hitabı ile Doğu'da bulunan Fârâbî'nin siyasî hitabını birbirinden ayırt ederken/analiz ederken "epistemolojik kopuş" kavramına dayanıyor. Câbirî, "kopuş" kavramının İslâm kültürünün birtakım meselelerini yorumlamada ve izah etmede çok başarılı olduğuna inanmaktadır. Özellikle de bunu İbn Rüşd'ün, Telhîs'i bağlamında söylemektedir. Buna örnek olarak Fârâbî'yi göstermektedir. O siyasete dair görüşlerini anlattığı en temel eseri olan el-Medînetü'l-Fâzıla'ya başlarken İlk Neden'in birliğini, niteliklerini konu edinerek başlamıştır. Bu ise Fârâbî'nin siyasete dair düşüncelerinin temelde metafiziğe dayandığını göstermektedir. Oysa İbn Rüşd, siyaset kuramını metafizikten bağımsız bir biçimde inşa etmiştir.[42]

Benzer değerlendirmeleri Macit Fahri'de de görebiliriz. Macit Fahri, İbn Rüşd'ün *Telhîs*'inin birçok konuda Fârâbî'nin *el-Medine*'sinden daha üstün olduğunu söylemektedir. Fârâbî, *el-Medine*'de ne Eflatun'un *Devlet*'te ele aldığı konulara bağlı kaldı ne de biçimsel olarak onu benimseyip takip etti. Bilakis baştan sona kadar Yeni-Eflatuncu felsefenin genel anlamda ilkelerini izah etmiştir. Oysa İbn Rüşd, *Devlet*'i şerh ve izah ederken siyaset bilimine ait bazı ilkeleri o günün İslâm coğrafyasında geçerli olan siyasî ve sosyal yapıya uyarlamıştır.

İbn Rüşd'ün Eflatun'un *Devlet*'i için yazdığı *Telhîs*, Yunan siyaset felsefesine ait özellikler taşımakla beraber aynı zamanda İslâm medeniyetine ait özellikler de taşımaktadır. İbn Rüşd, bu topraklar üzerinde erdemli bir kent inşa etme konusunda Eflatun'un kötümserliğine katılmamakta bu konuda, ondan ayrılmaktadır. Eflatun'dan farklı olarak İbn Rüşd'e göre ideal devletin başka tarz ve yöntemlerle inşa edilmesi pekâlâ mümkündür. Eflatun'un bu konuda önerdiği yöntem biricik yöntem değildir.[43]

---

[37] İbn Rüşd, *Telhîs,* s. 31, 89.
[38] İbn Rüşd, *Telhîs,* s. 32.
[39] Charles E. Butterworth, *İslâm Felsefesinde Siyasî Düşüncenin Gelişimi*, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul 1999, s.232.
[40] İlhan Kutluer, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru,* İz Yay., İstanbul 1996, s. 177-179; Mehmet Vural, "Burhan", *İslâm Felsefesi Sözlüğü,* Elis Yayıncılık, Ankara 2003, s.73; Ebu'l-Âlâ Affîfi, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler,* (çev. Ekrem Demirli), İz yayıncılık, İstanbul 2000, s. 341-352.
[41] İbn Rüşd, *Telhîs,* s. 33; Mehmet Vural, "Cedel", *İslâm Felsefesi Sözlüğü,* s. 81-84.
[42] İbn Rüşd, *el-Keşf an Menâhici'l-Edille fi Akâidi'l-Mille*, (thk. Muhammed Âbid el-Câbirî), Beyrut 1998, (el-Câbirî'nin takdiminden) s.10-11.
[43] İbn Rüşd, *ez-Zarûrî fi's-Siyâse: Muhtasar Kitâbi's-Siyâse li Eflâtûn,* İbranice'den Arapça'ya tercüme eden: Ahmed Şehlan, Beyrut 1998, s.10-11 (el-Câbirî'nin takdiminden).

İbn Rüşd, kendini konuya verirken meseleyi en kolay hale getirecek paradigmayı "halkını mutlu etmek isteyen sultanın davranışı" olarak tanımlamaktadır. Böyle bir sultan varsa, bunu herhalde ve ancak eğitim yolu ile yapabilir. Bu ise bir yandan halkı bilgilendirmeyi diğer yandan da öğreticiyi cebir ve müeyyide ile teyit ve tekidi gerektirmektedir.[44]

B. Fıkıh ve Siyaset (es-Siyasetü'ş-Şeriyye)

İslam medeniyeti ile birlikte siyaset felsefesi yeni bir boyut kazanmıştır. Yöneticinin görev ve sorumlulukları, iktidara gelme veya iktidardan ayrılma şekli, devletin gelirleri, devletin savaş ve barış zamanlarındaki politikaları konuşulmaya başlandı. Fıkıh kitaplarında bu benzeri konulara dair fasıllar/ bölümler telif edildi. Fakihler, H. 3. ve 4. yüzyıllarda yaygın bir kullanımı olan siyaset kavramını kullandılar. Ancak onların siyaset ile kast ettiği şey ilâhî yasadır. Onlara göre siyaset, ilâhî yasaya aykırı olmamalı. Diğer türlü zulme dayanan siyaset olur. Bu konuda Makrizi şöyle demektedir: "İki türlü siyaset vardır. Birincisi adil siyaset olup hakkı/doğruyu, yalandan ve zulümden ayırt eder. Bu da es-siyasetü'ş-şeriyye kapsamına girer. Diğer türlü siyaset ise zulme dayalıdır ve ilâhî yasa tarafından haram kılınmıştır."[45]

Başlangıçta fakihler es-siyasetü'ş-şeriyye kavramını kullanmadılar. Salt siyaset kavramını kullandılar. Daha sonraları kötülük, sapkınlık ve anarşi yaygınlaşınca, hükümdarlar politikalarında hukuksuzluğa, zulme yönelince meşru siyaseti, bireylerin iktidarına dayanan otoriter yönetimden ayırt etmek için es-siyasetü'ş-şeriyye tabirini kullanmaya başladılar. Bunun nedeni ise başlangıçta siyaset tabirini şeriat ile sınırlama gereği duymamalarıdır. Devleti yönetenler, ilâhî yasa olmadan siyaseti tasavvur edemiyorlardı. Fakat keyfi ve otoriter yönetimler yaygınlaşınca siyaset kavramına şeriyye sözcüğünü izafe etme/kavramı sınırlama gereği duydular. Es-siyasetü'ş-şeriyye tabirini ilk kullanan İbn Ukeyl el-Hanbeli'dir. Akabinde bu tabiri İbn Teymiyye kullanmıştır.[46]

İslâm hukukçularının ortaya koyduğu ve teknik olarak "es-siyasetü'ş-şeriyye" diye isimlendirilen bu düşünce; hilafetin amacını, kaynağını, fıkıh ve siyaset ilişkisi, yönetim yetkisinin kim tarafından nasıl kullanılacağı, yetki devri, bu yetkinin sona ermesi, siyâset-i şer'iyye'nin pratikteki uygulamaları, bu uygulamaların sonuçları, hilafetin saltanata dönüşmesi, "es-siyasetü'ş-şeriyye" kavramının tarihsel süreç içerisinde uğradığı anlam kaymaları ile ilgili konuları ele almaktadır. "Özellikle hilafetin saltanata dönüşmesi meselesi değişik yüzyıllar boyunca İslam'da siyasal araştırma ve incelemenin çevresinde dönüp dolaştığı en önemli sorundur."[47] Bu nedenle hilafet sözcüğü ve türevleri Kur'an-ı Kerim'de, hadis literatüründe, ilk tarihi kayıtlarda ve ortaçağ hukuk kitaplarında en sık kullanılan kavramlardan biridir.[48]

İslâm hukukçularına göre devlet başkanı görevi itibariyle; toplum için alınan kararların icrasını üstlenmeli, sınırları korumalı, orduyu teçhiz etmeli, zekâtı toplamalı, haydut ve eşkıyayı itaat ettirmeli, Cuma ve bayram namazlarını kıldırmalı, anlaşmazlıkları çözmeli ve ganimeti taksim etmelidir.

Yine İslam hukukçularına göre halife kutsal değildir ve ruhani bir niteliği de bulunmamaktadır. Herhangi bir insan gibi doğar ve yaşar. İnsanların onu hilafete seçmesi veya onun hilafeti birinden devralmasının temel nedeni liyakat ve sahip olduğu ahlaki meziyetlerdir. O sadece ilâhî yasayı uygulamakla

[44] Charles E. Butterworth, *İslâm Felsefesinde Siyasî Düşüncenin Gelişimi,* s.223.
[45] Yasir el-Mikdad, *"Fıkh es-siyase eş-şeriyye",* (https://rawaamagazine.com/?p=66) Tarih: 10.05.2021
[46] Yasir el-Mikdad, *"Fıkh es-siyase eş-şeriyye",* (https://rawaamagazine.com/?p=66) Tarih: 10.05.2021
[47] Ziyauddin Rayyıs, *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*, (çev. İbrahim Sarmış), Nehir Yay., İstanbul 2012, s.87-88.
[48] Manzooruddin Ahmed, "Kur'an'da Anahtar Siyasi Kavramlar", *İslam'da Siyaset Düşüncesi,* (haz. ve çev. Kazım Güleçyüz), İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s.88.

yükümlüdür. Yasaya muhalefet ettiği zaman eleştirilir, insanlar ona itaat etmekten imtina ederler. Nazari ve ameli uygulamaları ilâhî yasaya aykırı olamaz. Diğer türlü va'z ettiği kanunlar geçersizdir. Zulüm ederse adalete davet edilir. Yasaya muhalefet edip zulme devam ederse halkın onu iktidardan indirme hakkı olur.

es-Siyasetü'ş-şeriyye alanında yazılan eserler İslâm siyaset düşüncesinin en özgün kaynaklarından birini teşkil etmektedir. İslâm tarihinin başlangıcından günümüze kadar bu alanda sayısız eser telif edilmiştir. Bu telif edilen eserlerde adil bir yönetimin nasıl olması gerektiği, iktidarın meşruiyeti ve hilafet meselesi, şeri'i kaynaklar ve ilkeler ışığında fakihler ve din bilginleri tarafından tartışılmıştır.

Gazâlî, İbn Cemâ, Cüveyni, Karâfî, İbn Kayyîm el-Cevziyye, İbn Haldun ve Makrîzî gibi yazarlar fıkıh literatüründen hareketle hem bu alanda yapılan tartışmalara yön vermişler hem de ciddi eserler telif etmişlerdir. Ancak bu çalışmada, İslâm hukukçularının ortaya koyduğu siyaset düşüncesini bu alanda özgün eser telif eden iki hukukçunun; yani Mâverdî ile ibn Teymiyye'nin görüş ve düşüncelerinden hareketle izah etmeye çalıştık. Zira adı geçen müellifler, bu alana dair eser telif eden en önemli şahsiyetlerdir.

1. İBN TEYMİYYE

İbn Teymiyye adıyla tanınan Takiyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalim 661/1263 tarihinde Harran'da doğdu. İbn Teymiyye yedi yaşına bastığı yıl olan 667/1269 yılında Moğollar, Harran şehrini yakıp yıktılar; bunun üzerine babası tüm aile fertleriyle birlikte Şam'a göç etti ve buraya yerleşti. İbn Teymiyye burada babasından oldukça iyi bir eğitim aldı.[49]

İbn Teymiyye 692/1292'den 705/1305 yılına kadar Suriye'de kaldığı yıllarda, Sufiler, kelamcılar ve Meşşai filozoflara karşı kitaplar ve risaleler kaleme aldı. O, bazı sosyal ve dinî uygulamalara karşı yazdığı risaleler yüzünden âlimlerin öfkesini tahrik etti; bu nedenle 726/1326 tarihinde Şam kalesine hapsedildi.[50] Hapishanede bulunduğu sürede telif ettiği kitaplarından duyulan rahatsızlık nedeniyle kamış ve mürekkebi elinden alındı. Hapishanede her şeyi elinden alındıktan sonra vefatına kadar olan sürede zamanını Allah'a ibadet ve O'nu zikirle geçirdi."[51]

Yaşadığı dönemde İslâm dünyası doğuda Moğol, batıda Haçlıların istilası nedeniyle kaotik bir dönemden geçiyordu. Bu nedenle istikrarsızlıkların, otorite boşluğunun onun siyaset kuramı üzerinde etkisi olmuştur. İbn Teymiyye, siyaset kuramında filozoflardan farklı olarak hükümdar yerine topluma odaklanır. Ona göre toplumsal yozlaşmanın nedeni bütünüyle iktidar değildir. Salt iktidar erkinin düzelmesiyle nitelikli bir toplum oluşturulamaz; zira ona göre problemin kaynağı yine toplumun kendisidir. Ona göre ancak toplumu merkeze alan, adalet ve hukuku önceleyen İlahi yasa, ideal devleti inşa edebilir. Onun amacı ilâhî yasayı esas alarak teorik ve pratik anlamda halkın ihtiyaçlarını karşılamak, adil bir yönetim tesis etmek, insan haklarını güvence altına almak, kanun ve nizam hâkimiyetini tesis etmektir. "Zira eşitlik ve dostluk, özgürlük, mülkiyet; bütün bu değerlerin İslam'da çok özel, hukuki statü temelli bir yapıya sahip olduğu ve nihai merci olarak Tanrı tarafından insanlara bahşedilmiş bir sözleşmeye dayandığı bilinmektedir." [52]

İbn Teymiyye'ye göre ilâhî yasanın temel referansı kitap ve sünnettir; devlet başkanının eliyle kanun ve nizam hâkimiyeti tesis edilir. "Ancak devlet başkanı, halka hesap vermek zorundadır. Onun teo-

[49] Sirâcu'l-Hakk, "İbn Teymiyye", *İslam Düşüncesi Tarihi*, (çev. M. Armağan), İnsan Yay., İstanbul 1990, c.3, s. 19.
[50] Sirâcu'l-Hakk, *"İbn Teymiyye",* c.3, s. 20.
[51] Sirâcu'l-Hakk, *"İbn Teymiyye",* c.3, s. 21.
[52] Louis Gardet, *Müslüman Site*, (çev. Ahmet Arslan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s.121.

risinde kişi ve toplum amaç, devlet idaresi ise araçtır. Demokratik olan bu ilke, İbn Teymiyye'ye göre siyasal iktidarın meşruiyetini de sağlamaktadır."[53]

İbn Teymiyye, siyaset olgusunu din ve ahlak ile birlikte mütalaa eden ender şahsiyetlerden biridir. O bu konuda, filozoflardan farklı olarak din ve siyaset arasında ayrım yapmaz. O, Gazâlî gibi din ve siyasetin ikiz kardeş olduğuna inanır.[54] O, eserinde diğer siyaset teorisyenlerinden farklı olarak İslâm öncesi devlet geleneğinden veya hükümdarların tecrübelerinden bahsetmez. O, referans olarak Kur'an ve Hadisi esas almıştır.

Amacı ilâhî yasalar çerçevesinde bir siyasal öğreti ortaya koymaktır. İbn Teymiyye'nin siyasal öğretisinin özünü/tabiatını/gayesini; siyaset kuramına göre siyaset erkini, iktidarı kimlerin temsil ettiğini, devlet yönetiminde nasıl bir yapılanma öngördüğünü, siyaset kuramı ile sonraki dönemlerde İslâm siyaset düşüncesini ne yönde etkilediğini anlamak, analiz etmek için onun bu alanda yazılmış en önemli eseri *es-siyasetü'ş-şeriyye fi ıslahi'r-râ'i ve'r-raiyye*dir.[55]

Bu eser İslâm fıkıh kitapları arasında, siyasetnâme türünün en önemli eserlerinden birisidir. İslâm hukukuna dair literatürde bu konular farklı eserlerde ele alınmışken el-ahkâm ve es-siyasetü'ş-şeriyye türünden eserlerin yaygınlaşması ile birlikte din/ahlak ve siyasete dair konular birlikte ele alınmaya başlamıştır. Müellif, bu eserini Memluk Sultanı Muhammed b. Kalavun'a (ö.742/1342) takdim etmiştir. İbn Teymiyye bu eserinde idare, maliye ve ceza hukukuna dair meseleleri ele almıştır. Bu eserinde o; idari işlerin ehline verilmesi, mevcut adaylardan en iyilerinin istihdam edilmesi, yöneticilerde kuvvet ve emanet niteliklerinin birlikte bulunması, kamu maliyesi, kaynağı kitap ve sünnette belirlenen gelirlerin tahsili ve harcanması, insanlar arasında adaletli hüküm verme, İslâm'da kamu hakları ve bu hakların korunması, kamuya karşı işlenmiş suçlar ve bu suçların cezalandırılması, ferdi haklar ve onların korunması gibi konuları ele almıştır.

2. MÂVERDÎ

Adı Ali olup künyesi, soy silsilesi ve nisbeleriyle birlikte adı şöyledir: Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (364-450/974-1058). Mâverdî, Basra'da doğdu. İlk fıkıh eğitimini memleketinde Mu'tezile âlimi Abdülvâhid b. Hüseyin es-Saymerî'den aldı. Bağdat'ta hadis ve fıkıh eğitimi aldı. Mâverdî kaynaklarda vakar, hilm, hayâ, tevazu, ihlâs, ferâset ve üstün zekâ sahibi olarak nitelenir. 450/1058 tarihinde Bağdat'ta vefat etti.[56]

Mâverdî, siyasete dair üç eser telif etmiştir: *el-Aḥkâmü's-Sulṭâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye, Nasîhatü'l-Mülûk* , *Ḳavânînü'l-Vizâre.* Mâverdî'nin siyaset felsefesine dair en önemli eseri *el-Ahkâmü's-Sulṭâniyye*'dir. Mâverdî, bu eseri H. 422'de vefat eden dönemin halifesi Kâdir-Billâh'ın talebi üzerine telif etmiştir.

Bu kitabın sadece küçük bir bölümü siyaset teorisiyle ilgilidir. Geri kalanı kamu yönetiminin ve yönetim ilkelerinin ayrıntılı açıklamalarına ayrılmıştır. Bu küçük bölüm çok önemlidir, zira İslam tarihinde kapsamlı bir devlet teorisi geliştirme konusundaki ilk teşebbüstür ve Müslüman siyasi düşüncenin gidişatında günümüze kadar etkili olmuştur.[57]

[53] Niyazi Kahveci, *İslam Siyaset Düşüncesi*, Sinemis Yay., Ankara 2012, s.159
[54] İmam Gazâlî, *Devlet Başkanlarına Nasihatler,* (çev. Osman Şekerci), Sinan Yayınevi, İstanbul 1969, s.66.
[55] İbn Teymiyye, *es-Siyasetü'ş-Şeriyye*, (çev. Vecdi Akyüz), Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.
[56] Cengiz Kallek, "Mâverdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, c.28, s. 180-181.
[57] Muhammed Kamruddin Han, *"Mâverdi", İslam Düşüncesi Tarihi*, (çev. Yusuf Ziya Cömert), İnsan Yayınları, İstanbul 1990, c.2,s.348

Mâverdî, eserin mukaddimesinde, devlet idaresiyle ilgili hükümlerin özellikle devlet adamları tarafından bilinmesi gerektiğini, ancak bu hükümlerin fıkıh kitaplarında çok dağınık bir halde bulunmasının bunları öğrenme güçlüğü doğurduğunu kaydeder. Mâverdî, bu dağınık hükümleri müstakil bir eserde bir araya getirmek suretiyle hem devlet adamlarına yardımcı olmaya gayret ettiğini hem de böyle bir eserin telifi hususundaki talebi karşıladığını belirtir. [58]

Mâverdî "*el-Aḥkâmü's-Sulṭâniyye*" adlı eserini devletin denetimini ellerinde tutan Buveyhî emirler karşısında Abbasi halifelerinin otoritesini savunmak için yazdı. Mâverdî'nin amacı, dini işlerden sorumlu halife ile sivil idareyi kontrol eden emir/sultan arasındaki otorite alanlarının sınırlarının çizilmesi için teorik bir temel sağlamaktır.[59]

Toplumun ittifak ile meşru halifeye verdiği otorite, bir Müslümanın itaat edebileceği tek hukuki otoritedir. Bu yaklaşım, yönetilenler kadar yönetenleri de bağlar. Bu nedenle Mâverdî İslam toplumunun birliğini korumak gayesiyle Kur'an ve Hadisi, reel politik şartları dikkate alarak yeniden yorumlama mevcut tarihi-siyasi durumu ilâhî yasa ile uyumlu hale getirmeye çalıştı.[60]

Mâverdî siyaset ilmini; norm ve teşkilât prensiplerini İslâm hukukundan alan bir disiplin olarak görmüştür. O, fıkıh kitaplarının muhtelif bölümlerinde yer alan anayasa, kamu hukuku ve siyasete ilişkin hükümleri bir araya getirerek telif ettiği *el-Ahkâmu's-Sultaniyye* adlı eserinde devlet yönetimine ilişkin teorik görüşlere yer vermiştir. ilaveten İslâm coğrafyasında var olan siyasal iktidarları ve bunların uygulamalarını İslâm'ın ilkeleri istikametinde yeniden değerlendirmiş, ilâhî yasayı esas alan bir devlet ve siyaset teorisi inşa etmeye çalışmıştır.[61]

Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultaniyye adlı eserini devlet ricali için bir el kitabı olarak hazırlamıştır. Ona göre bu eser; ilahi hükümlerdeki hukuki yolların bilinmesi, onlardan istifade edilmesi, yargı işlerinin çözümü, adaletin tevziinde hakkaniyetin esas alınması gibi hükümlerin tümünü içermektedir. Kur'an-ı Kerim'de yer alan idari hükümler ve bu hükümlerin uygulanmasına örneklik yapan Peygamber Efendimizin (s.a.v.) sünneti ile bu kaynaklardan istinbat edilen hükümler; siyasi ve idari muamelelerin yürütülmesi, İslâm toplumunun her türlü işlerinin icrası için yeterlidir.

İngiliz şarkiyatçı Gibb, Mâverdî'nin siyaset felsefesinde neden hilafeti devlet yönetiminin merkezine alarak bu konuya yoğunlaştığını sorar. Sonra Gibb kendisi bu soruya şu şekilde cevap verir: "Bazılarına göre Mâverdî hilafetin en zayıf olduğu dönemde yine hilafete dair bir kuram ortaya koymuştur. Başka birileri Mâverdî'nin hilafete dair yazdığı öğretiyi, Eflatun'un *Devleti* ile mukayese ederek İslam'ın temel ilkelerine dayanan bir tür ideal devlet tasavvuru olduğunu söylemişlerdir. Oysa Mâverdî'nin kendisinden önce yapılan çalışmaların salt şarihi, müfessiri olduğunu söylemek adil değildir. Yine Mâverdî'nin kendinden önceki siyaset kuramlarını, yaşadığı asrın ihtiyaçlarına uyarladığını söylemek de adil değildir. Zira Mâverdî, kendinden önceki düşünürlerin veya bilginlerin görüşlerine ters düşme pahasına da olsa el-*Aḥkâmü's-Sulṭâniyye* adlı eserinde kendi görüşlerini beyan ve izah etmekten çekinmemiştir. Mâverdî, siyaset ve toplumsal olaylara dair özgün görüş ve düşünceleri olan, bağımsız düşünebilen bir müelliftir. Kaldı ki kendisi yaşadığı dönemin en önemli hukukçularından birisi olup kadıların kadısı unvanına sahiptir."[62]

[58] Ali Şafak, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c.1, s. 554-555.
[59] Rosenthal, *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi,* s. 42.
[60] Rosenthal, *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi*, s. 43.
[61] Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's Sultaniye: İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku,* (çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 2015.
[62] Halaf Muhammed el-Cerâd, "Ebu'l-Hasan el-Mâverdî ve Fikruhu es-Siyasî", *el-Fikr es-Siyasî*, 1999, sayı: 7, s. 40.

Mâverdî, siyaset felsefesinde İslam'da Hilafetin gerekliliği ve önemi; halifenin tensibi ve halife olacak kişi de bulunması gereken şartlar; halife hangi şartlarda iktidardan uzaklaştırılır; halifeyi seçecek olan heyette bulunması gereken şartlar ile vezirlerin tayini konusunu ele almıştır. İlaveten o; valilerinin tayini, ordu komutanlarının tayini, yargı işleri, mezâlim mahkemeleri, nüfus işleri, namazlara imam tayini, hac emirleri, zekât ve zekât idaresi, ganimetlerin taksimi, cizye ve haraç koyma, değişik statülere tabi işler, araziyi ihya ve su çıkarma, arazinin mülkiyetini bir şahsa verme, divan tesisi ve hükümleri, suçlar ve hükümleri gibi kamu hukukunu ilgilendiren konuları da ele almıştır.

Mâverdî, siyaset felsefesinin bütününde maddi olan ile manevi olan arasında herhangi bir ayrım yapmaz. Zira İslam din ve devlet meseleleri arasında bir ayrım yapmaz. Hilafet yönetimi, din ve dünya işlerini birlikte temsil eder. Halife iktidardaki yetkisini/meşruiyetini Allahtan almaz; kendisini bu makam için seçecek olan halktan alır. Halkın onu seçmesi, onun meşruiyetinin ve gücünün kaynağıdır. İmam veya halife veya devleti yöneten en üst düzeydeki reis; halk tarafından ülkenin ve toplumun meseleleriyle ilgilenmesi, nezaret etmesi, yönetmesi için seçtiği bir kişidir. Savaş ve barışta ülkenin çıkarlarını koruyacak politikaları belirler.[63]

Mâverdî'ye göre Halife olacak kişi de birtakım niteliklerin bulunması gerekir. Ona göre halifenin her yönüyle adil bir kimse olması, hilafetin görev alanına giren meselelerde içtihatta bulunabilecek derecede ilim sahibi olması; kulak, göz, dil gibi hassalarının sağlam olması; Hareket etmeye, süratle kalkıp oturmaya engel bir rahatsızlığının olmaması; kamu yönetimi konusunda, halkın sevk ve idaresini anlamaya yarayan fikir ve bilgiye sahip olması; düşmanla savaşabilecek toplumu koruyabilecek güce, kuvvete ve cesarete sahip olması; soy bakımından Kureyş'den biri olması gerekir.[64]

Mâverdî'ye göre halifenin, halka karşı birtakım sorumlulukları vardır. Ona göre; halifenin vaz' olunan kaidelere, selefin icmâ ettiği hususlara uygun olarak dini koruması ve muhafaza etmesi; toplumu himaye etmesi, mal, can ve sefer emniyetini sağlaması; Allah'ın koyduğu emir ve yasakları aynen uygulaması, insanların haklarını korumak için gerektiğinde cezalar tatbik etmesi; Müslümanların, zimmîlerin ve Müslümanlarla anlaşmalı olanların kanlarına, hayatlarına, mallarına kastetmek isteyen, dini ortadan kaldırmaya teşebbüs eden düşmana karşı savaş hazırlığı yapması, toplumun savunması için kaleler inşa ettirmesi; İslamiyet'in diğer bütün dinlerden üstün olduğunu kanıtlaması; korku, zulüm ve baskıya meydan vermeden dinin kendilerine farz kıldığı kimselerden zekât ve diğer vergileri, ganimetleri toplaması gerekir. Yine halifenin israf ve cimrilik yapmaksızın, hazineden lâyık olanlara yardımlarda, ihsanda bulunması; toplumun meseleleri ile bizzat ilgilenmesi gerekir. Zira Peygamber Efendimiz: "Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden sorumlusunuz" buyurmuştur.[65]

Mâverdî'ye göre halîfe şartları yerine getirdiği, sorumluluklarının bilinciyle hareket ettiği sürece halkın ona itâat etmesi, ona yardımda bulunması gerekir. Toplumun halifeye karşı böyle bir sorumluluğu vardır. Ancak şatların değişmesi halinde halife bulunduğu makamdan azledilir. Azledilebilmesinin de iki şart vardır: Adâletten ayrılması ve hilafet görevinin icrasına mani olabilecek birtakım bedensel noksanlıkların olmasıdır.[66]

Sonuç olarak Mâverdî, siyasete dair meselelerde, filozoflardan farklı bir biçimde gerçekçi bir kuram ortaya koymuştur. Bu nedenle de imam/halifenin sahip olması gereken nitelikler ile görevleri konusun-

[63] Halaf Muhammed el-Cerâd, *a.g.m.,* s. 43.
[64] Mâverdî, *el-Aḥkâmü's-sulṭâniyye*, s. 31-32.
[65] Mâverdî, *el-Aḥkâmü's-sulṭâniyye*, s. 52-54.
[66] Mâverdî, *el-Aḥkâmü's-sulṭâniyye*, s. 55.

da gerekli şartları tek tek sıralamıştır. Ona göre devleti yönetecek bir başkanın bulunması zorunludur. İslâm'da siyaset düşüncesi temelde iki otorite arasındaki bağlantının somut sembolü olan hilâfet kavramı çevresinde gelişmiştir. Hilâfet kavramı ile din ve dünya işlerinde Peygamber Efendimiz adına yürütülen kamu otoritesi kastedilir. Bu terim ile din ve dünya meseleleri ile ilgili yönetim görevini üstlenen devlet başkanı anlatılmak istenmektedir. Mâverdî'ye göre halife, sadece dünya siyasetini yürütmez, dini koruma işini de yürütür. O, İslâm ümmetinin birliğinin somut bir sembolüdür.[67]

Ona göre hilafet; yasaların tatbiki ve millet ile ilgili meselelerin icra edilmesi için devletin temel kurumudur.[68] Devlet başkanı ammenin işlerini tespitte, yürütmede, toplumun yararına olan icraatlar da bu kurallara başvurur.

C. SİYASETNAME GELENEĞİ

Siyasetnameler genel olarak devlet yönetimi ile ilgili eserlerdir. Yöneticilere iktidarlarını sağlam bir şekilde tesis etmeleri ve korumaları için izlemeleri gereken yolu göstermeye çalışır; genelde tek bir hükümdara sunulsa da muhatabı güçlü bir yönetim, müreffeh bir ülke, sağlıklı bir devlet mekanizması kurmak isteyen tüm yöneticilerdir.[69]

Siyasetnâmeler; İslâm devletlerinde hükümdara, devlet adamlarına yönetim konusunda bilgi veren, adaletli yönetimin yollarını öğreten eserlerdir. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren yaygınlık kazanmaya başlayan bu eserler daha adil, daha yaşanabilir, daha erdemli bir toplum inşa etmenin aracı olarak görülmüştür.[70] İslâm kültüründe; hikmet ve bilgelik sahibi vezirlere, danışmanlara, hükümdarlara ve devlet ricaline ahlaki değerleri kazandırmak, başarılı ve adil bir yönetim inşa edebilmek, devletin işleyişi ve yönetim şekli hakkında bilgi vermek gayesiyle telif edilmişlerdir.[71] Bu eserlerde ahlak ilkelerine uymayan kötü yönetimin zararlı sonuçları anlatılmaktadır.

Bu niteliğiyle siyasetnâmeler bir tür ahlak kitabı olarak da kabul edilebilir.[72] Siyasetnâmeler, kaynağı itibariyle Kur'an-ı Kerim'e ve Peygamber efendimizin hadislerine dayanan, dini değerlerden etkilenerek telif edilen ve İslâm dünyasında yaygın şekilde okunan bir tür ahlaki, dini ve siyasi eserlerdir. Siyasetnâmelerin ilk örnekleri; Hint, İran ve Yunan filozoflarının ve devlet adamlarının siyasi tecrübelerini içeren metinleridir. İran, Hint ve Yunan filozoflarının siyasete dair görüşleri, İslâm dünyasında İbnü'l-Mukaffa, İbn Kuteybe, Câhiz, Seâlibî, Tartuşî, İbnü Abdi'r-Rabbih, Zencânî, Şeyzerî gibi birçok siyasetnâme ve tarih yazarı tarafından kullanılmıştır. Ancak bizler bu konuyu izah ederken Nizâmülmülk'ün Siyasetnâme'si ile Gazâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk adlı eserini esas aldık.

1. NİZÂMÜLMÜLK

Adı Hasan olup künyesi, lakabı, soy silsilesi ve nisbeleriyle birlikte adı şöyledir: Ebû Alî Kıvâmüddîn Hasan b. Alî b. İshâk et-Tûsî'dir (408-485/1018-1092). Nizâmülmülk Horasan'ın Tûs şehrine bağlı Râdkân köyünde doğdu. Annesini henüz bebekken kaybeden Nizâmülmülk'ün eğitimiyle babası ilgilendi. Nizâmülmülk, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra Halep'te, İsfahan'da, Bağdat'ta farklı hocalardan

[67] Muhammed Selim Avva, *İslam Devletinde Yönetim Şekli*, (çev. Adem Yerinde), Mana Yayınları, İstanbul 2011, s.119.
[68] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultaniye,* s. 29-30.
[69] H. Bahadır Türk, *Çoban ve Kral Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi*, İletişim Yay., İstanbul 2012, s.23-24
[70] Mâverdi, *Yöneticilere Tavsiyeler Kitabı Siyaset Sanatı*, (çev. Mustafa Sarıbıyık), Ark yayınları, İstanbul 2004, s.67-90.
[71] Ömer Dinçer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak: Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce,* Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s.32.
[72] Ali b. Muhammed el-Gazzâlî, *İslam Hükümdarları İçin Siyaset Rehberi*, (inceleme, tercüme ve neşir: Özgür Kavak), Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s.59-64

hadis dersleri aldı. Ayrıca devrin meşhur âlim, edip ve şairlerinin sohbet meclislerine katılıp inşâ ve hitabet sanatında ileri bir seviyeye ulaştı.

Adaleti, idarî kabiliyeti, cömertliği, bilgeliği ve güzel ahlâkıyla tanınan Nizâmülmülk halkın hukukuna özen gösterir, insanların zulüm ve haksızlığa uğramaması için çalışırdı. Nizâmülmülk'ün İslâm eğitim tarihinde önemli bir yeri vardır. Başta Bağdat olmak üzere (459/1067) çeşitli şehirlerde tesis ettiği ve kendi adına nisbetle "Nizâmiye medreseleri" diye anılan ilk resmî eğitim kurumlarıyla ilmin gelişmesi için gayret etmiş, medreselere kitaplar bağışlamış, araziler vakfetmiştir.[73]

Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu Devleti'ne yirmi dokuz yıl vezirlik yapmıştır. Bu süre zarfında devleti inşa ederken idari, mali ve askeri alanlarda düzenlemeler yapmış ve imparatorluğu kurumsal anlamda en sağlam teşkilatlı devlet haline getirmiştir.[74] O, *Siyasetnâme* adlı eserini, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın isteği üzerine kaleme almıştır. "Hükümdarlığının son dönemlerinde devlet yönetiminde aksaklıkların olduğunu fark eden Sultan Melikşah, önemli kademelerde bulunan devlet görevlilerinden, Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetiminin aksayan yönleri üzerine yazı yazmalarını istemiş ve bu istekle birlikte bir yarışma tertip etmiştir."[75]

Sultan Melikşah, yazılan eserler arasında en çok babası yerine koyduğu vezirinin eserini beğenmiştir. Hatta Melikşah'ın bu eserin ileride teşkilat kanunu, yani Büyük Selçuklu Devleti'nin anayasası olacağını söylediği bazı kaynaklarda yer almaktadır."[76]

Nizâmülmülk devlet teşkilâtı ve idaresiyle ilgili konuları işlediği *Siyâsetnâme*'yi elli fasıl halinde düzenlediğini, çok faydalı bilgiler içeren bu eseri herkesin okuması gerektiğini, hiçbir hükümdarın bu esere ilgisiz kalamayacağını, bu kitap sayesinde din ve dünya işlerinin daha kolay yürütüleceğini söyler.[77]

*Siyasetnâme'*de devlet yönetimiyle ilgili konular ele alınmaktadır; devletin işleyişi, ortaya çıkan aksaklıklar ve alınması gereken tedbirlere, kurumlara işlerlik kazandırmak için yapılması gereken düzenlemelere; vezirlerin, valilerin, kadıların, vergi memurlarının ve diğer devlet ricalinin siyasi ve ahlaki davranışlarına olumlu anlamda yön vermek, katkıda bulunmak için yazılmıştır. Bu eserde nasihatlerin yanında, Bâtını'ye mezhebi gibi o devirde ortaya çıkan sapkın mezheplere ve sebebiyet verdikleri olaylara değinilmiş ve bu konu etrafında yapılan tartışmalara tarihî ve dinî perspektiften izahlar getirilmiştir.[78] Anlatılan hikâyelerden, tarihi olaylardan devlet ricalinin ders çıkarması istenmiştir.

Nizâmülmülk, bu eserinde İran devlet geleneğinin etkisinde kalarak halkını düşünen ve halktan gücünü alan güçlü bir monarşi idealiyle hareket etmiştir. Ona göre bütün ülkenin, reaya ile birlikte sahibi hükümdardır. Ancak hükümdar Şeriatın sınırları içinde kalmalıdır. Bu bir tür anayasal monarşiyi hatırlatmaktadır. Zira ona göre hükümdar eylemlerinde ilâhî yasanın sınırları dışına çıkmamalıdır.

Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*'yi oluşturan elli beş bölümün her birinde farklı bir konuyu ele alır. Konu ile ilgili düşüncelerini/mülahazalarını serdettikten sonra akabinde birçok hikâye anlatır. Bu hikâyelerde İslâm büyüklerinden, emirlerden veya İslâm öncesi İran hükümdarlarından anekdotlar anlatılır. Bu anlatımı konuya uygun ayet ve hadisler ile süsler. Bu güçlü anlatımın arkasında kuşkusuz

[73] Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, c.33, s.194-196.
[74] Nizamü'l-Mülk, *Siyasetnâme,* (çev. Mehmet Taha Ayar), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. xiii, (Mütercimin takdimden).
[75] Ahmet Tunç - Merve Çarkıt, "Nizamülmülk'ün Türk-İslam Yönetim Geleneğine Yaptığı Katkılar", *Management and Political Sciences Review,* 2019, c. 2, sayı: 2, s. 36.
[76] Tunç - Çarkıt, "*Nizamülmülk'ün Türk-İslam Yönetim Geleneğine Yaptığı Katkılar",* s. 37.
[77] Özaydın, *"Nizâmülmülk", TDV İslâm Ansiklopedisi,* c.33, s. 195-196.
[78] Nizamü'l-Mülk, *Siyasetnâme,* s. 297-325; Hüseyin Zerrinkub, *Medreseden Kaçış: İmam Gazzali'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri,* (çev. Hikmet Soylu), Anka Yayınları, Ankara 2001, s.87.

Nizâmülmülk'ün otuz yıllık devlet tecrübesi ile birlikte tarih, siyaset ve din bilimlerindeki engin tecrübesi vardır. Zira eserindeki bu anlatıma bakarak onun, tarihe konu olan başarılı devlet adamlarının siyasi ve kültürel yeterliliklerini anlatan tarihî ve edebî kaynakları iyi bildiğini söyleyebiliriz. Bu nedenle de iyi bir iktidarın nasıl olması gerektiğini son derece keyifli ve bir o kadar da tutarlı bir dille anlatmaktadır. Bunu yaparken İslâmî referanslara da başvurmayı ihmal etmemiştir.

Nizâmülmülk bu eserinde, Fârâbî'de olduğu gibi Müslüman bir hükümdarda bulunması gereken özelliklerden bahseder. Ona göre hükümdarın bedensel anlamda bir eksikliğinin olmaması iyi karakter, adalet, cesaret, kahramanlık gibi niteliklere sahip olması gerekir. Ayrıca ilim öğrenme iştiyakına ve yeterliliğine de sahip olmalı, fakirlere yardım etmeli ve cömert olmalıdır. Yine ona göre hükümdar, Allah'a iman edip itaat etmelidir; İslâm'ın şartlarını yerine getirmeli, halkının refahı için çalışmalıdır. Ona göre İnsanlar, ilâhî kanuna aykırı hareket edip günaha yöneldikleri zaman adil hükümdar yerine zalim hükümdar iktidara gelir ve bu vesileyle toplum hak ettiği cezayla baş başa kalır.

Nizâmülmülk'e göre devletin sahip olması gereken en önemli nitelik adalettir. Zira adalet keyfi yönetime engeldir. Bu nedenle hükümdar, halkı kendisi yönetmelidir; vezirleri ve diğer devlet ricalini sürekli murakabe etmelidir. Zira onların yapacağı hatalardan halk nezdinde hükümdar sorumludur. Ayrıca hükümdar ahiret gününde hesap vermek zorundadır. Bu nedenle hükümdarın kendisi, devleti yönetmeli ve yönetim işini kimseye bırakmamalıdır.

Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*'nin ilk bölümünde bulunduğu dönemin şartları ile ilgili birtakım tespitlerde bulunur ve hükümdardan övgü ile söz eder.[79] Daha sonraki bölümlerde belli başlı konuları itibariyle hükümdarların Allah'ın kendilerine sunduğu nimetin kadirini bilmeleri gerektiğinden, hükümdarın haftada iki gün divan-ı mezalime çıkıp mazlumun hakkını zalimden alarak ona vermesi gerektiğinden bahseder.[80] Ayrıca Nizâmülmülk, adı geçen eserinde hükümdarın; vezirlerin ve diğer devlet ricalinin görevlerini yerine getirip getirmediklerini sürekli kontrol etmesi gerektiğinden söz eder; toprak rejiminden (ikta), kadıların verdiği kararlar ile vergi memurlarının kontrol edilmesinden; din ve devlet işlerinin esaslı bir şekilde teftiş edilmesinden, devlet meselelerinde hükümdarların ilim adamlarıyla ile istişare etmesi gerektiğinden, ordunun savaş hazır hale getirilmesi konularından bahseder.[81]

Bir siyasî düşünür olarak Nizâmülmülk'ün önemi belli bir devletin şartlarını geliştirmek için sunduğu pratik önerilerde değil, monarşi ve vezirlik hakkındaki teorilerinde aranmalıdır. O, sultanlık ve vezirliğin ahlakî ve siyasî ilkelerini keşfe den ilk kişidir. Ve ne zaman bu iki kurum İslam dünyasında var olmuşsa, onun fikirleri teorik bir temel vazifesi görmüştür. Sonraki nesillerin eserlerinde kitaplarına yapılan atıflardan onun genellikle okunup incelenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Siyasî ahlak konusunda sonraki dönemlerde meydana getirilen kabarık literatür, özellikle de Müslüman sultanlara yol göstermek için yazılan eserler, ilk kez Nizâmülmülk tarafından dile getirilmiş olan çok sayıda ilkeyi ihtiva ederler. Bu onun, İslam siyasi düşüncesinin sonraki gelişimi üzerindeki doğrudan etkisi olarak görülebilir.[82]

2. GAZÂLÎ

Adı Muhammed olup lakabı, soy silsilesi ve nisbeleriyle birlikte adı şöyledir: Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî et-Tûsî (450-505/1058-1111). Bil-

[79] Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname,* s. 11-14.
[80] Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname,* s.17.
[81] Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname,* s. 29, 41.
[82] M. Rüknüddin Hassan, *"Nizâmülmülk", İslam Düşüncesi Tarihi*, (çev. Yusuf Ziya Cömert), İnsan Yayınları, İstanbul 1990, c. 2, s.399.

gi genişliği, özgünlük veya etki; hangisini ölçü alırsak alalım Gazâlî, felsefî düşünce tarihinde emsalsiz bir yer işgal eder. es-Subkî, onu değerlendirirken; "Hz. Muhammed'den (s.a.v) sonra bir peygamber gelseydi o, Gazâlî olurdu" iddiasın da bulunacak kadar ileri gider. Ruhen tatmin olmak için döneminin bütün önemli fikrî ve dinî akımlarını kendi şahsında topladı; İslam tarihinde katedilen çeşitli ruhi mesafeleri kendi nefsinin derinliklerinde yeniden tecrübe etti. O aynı zamanda hem fıkıh âlimi hem filozof ve hem septik ve sufî hem de kelamcı, hadisçi ve ahlakçı idi. Onun felsefeye bakışı kayda değer bir orijinallik taşır. Ancak şekillendirici olmaktan ziyade tenkit edici bir karakter arz eder.[83] Ortaçağ Batı skolastiklerince Abuhamet ve Algazel diye tanınmaktaydı.[84]

Küçük yaşta öksüz kalan Gazâlî, babasının sufi bir arkadaşı tarafından yetiştirilip eğitildi. Henüz çocuk yaştayken Gazâlî, Cürcan'da kelam ve fıkıh okudu. Cürcan'dan döndükten sonra bir müddet Tus'ta kaldı. Yirmi yaşlarındayken Nişapur'daki Nizamiyye Medresesine giderek "İmamu'l-Haremeyn" olarak tanınan Ebû'l-Maâlî el-Cüveynî'den ders okudu.[85] Cüveynî'nin vefatı üzerine (478/1085) Nizâmülmülk'ün karargâhına gitti ve burada altı yıl kaldı. Burada Nizâmülmülk'ün himayesinde seçkin âlimler ile tanışma imkanı buldu. Gazalî'nin İslam fıkhı, kelamı ve felsefesi hakkındaki derin bilgisi Nizamu'l-Mülk'ü o kadar etkiledi ki onu 484/1090'da Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nin kelam kürsüsüne tayin etti.[86]

Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı eserini o dönemde Selçukluların yönetimi altında bulunan Bağdat'ta Sultan Sencer'in isteği üzerine yazmıştır. Bu eser siyasetnâme türünün en önemli örneklerinden biridir. Eserinde Gazâlî, daha önceki zamanlarda yaşamış, kral, filozof, vezir ve devlet adamlarıyla İslam tarihinden Hz. Peygamber (s.a.v), sahabe, tabiin ve tebe-i tabinin hayatlarından örnekler vermek suretiyle bir nasihatname oluşturmuş ve yer yer şerî bir siyasetin nasıl olması gerektiğine dair ipuçları vermiştir.[87]

Aslında Gazâlî'nin bu eseri salt siyasete dair değildir. Bu eserde siyaset, inanç, itikat ve metafiziğe dair konular iç içedir.[88] Zira Gazâlî, siyasete dair meseleleri izah etmeden önce Allah'ın sıfatları ve Zatı'nın tenzih edilmesi gibi meseleleri ele alır. Bu yönüyle Gazâlî'nin ***Nasihat'ül-Mülûk*** **adlı eseri bizlere Fârâbî'nin el-Medine'sini hatırlatmaktadır. Zira o da, eserine Tanrı ile başlamaktadır. Farklı olarak Gazâlî, kozmolojiye dair konuları ele almaz.** Gazâlî, bu eserinde gerek hükümdara gerekse diğer devlet ricaline dini nasihatler vermekte ve çeşitli inanç konularını izah etmektedir. *O, bu eserinde metodolojik olarak devleti yöneten hükümdara nasihat ederken ele aldığı konuları hikâye, mesel ve nükteler ile vurgulamaya çalışır. Yaptığı nasihatlerin ardından -Nizâmülmülk'de olduğu gibi- uygun bir ayet veya hadis zikreder.*

Gazâlî'nin bu kitabı birden fazla bölümden oluşmaktadır. Kitabın ilk bölümü metafizik/inanç konularını içermektedir.[89] İlaveten müellif bu bölümde devlet başkanın öncelikli görevinin Allah'ın verdiği nimetlere karşı şükretmek ve Allah'ın dinini yaymak olduğunu belirtir. Zira ona göre liderlik önemlidir ve sorumluluk gerektiren bir mevkidir. Lider olmak isteyen kişinin, öncelikli olarak bu mevkie lâyık olup olmadığını ve bu büyük işin sevap ve günahının da ona göre olacağını bilmesi gerekir. Çünkü lider-

[83] M. Said Şeyh, *"Gazâlî (Metafizik)", İslâm Düşüncesi Tarihi,* (çev. Mustafa Armağan), (ed. Mian Muhammed Şerif), İnsan Yayınları, İstanbul 1990, c.2, s. 203.
[84] Mustafa Çağrıcı, "Gazâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* İstanbul 1997, c.13, s. 530.
[85] M. Said Şeyh, *"Gazâlî (Metafizik)",* c. 2, s. 205.
[86] M. Said Şeyh, "Gazâlî (Metafizik)", c. 2, s. 206.
[87] Hüseyin Okur, "Gazâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Siyasetü'ş-Şeriyye Esasları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2020, c. 25, sayı: 43, s. 27.
[88] Henri Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, (çev. Rıza Katı), Pınar Yay., İstanbul 1973, s.169-178.
[89] İmam Gazâlî, *Nasihat'ül-Mülûk*, s. 17-24.

lik büyük bir nimettir ve bu nimetten daha değerli bir şey olamaz. Bu görevi hakkiyle deruhte eden sonsuz bir saadete kavuşur. Böyle yapmayan veya zorbalık ve zulümle bu emaneti kirleten en büyük bedbahtlığa uğrar. Liderlik mertebesinin yüceliği ve tehlikesinin büyüklüğü hakkında Hz. Peygamberin (s.a.v): "Liderin bir günlük adil davranışı yetmiş yıllık ibadetten daha üstündür" hadisi ortaya koymaktadır.[90]

Gazâlî'ye göre başkan, halkın işlerini görmeli, onlara hizmet etmeli, onlara karşı müşfik olmalı ve onlara öğüt vermelidir. Diğer türlü Allah, ona cenneti haram kılar.[91]

Gazâlî'ye göre başkan, birlikte çalıştığı insanların icraatlarından da sorumludur. Birlikte çalıştığı insanlardan birinin yaptığı zulmü kendisi yapmış gibi olur.[92] Ona göre başkanın birtakım sorumlulukları vardır. Şöyle ki: Özünde kötülük bulunan kimseleri yurdundan uzaklaştırmalı; akıllı, sanatkâr ve maharetli kimselere ilgi göstermeli, kendine yaklaştırıp memleketi imar etmelidir. Bilge ve yaşlı kimselerin görüşüne ve tedbirine uymalı, kötü sözlü ve kötü işlerle uğraşan kimseleri ülkesinden çıkartmalı; idarî işleri ehil olmayan kimselere teslim etmemelidir. Şayet ehil olmayan kimselere memleketin işlerini bırakırsa, onlar başkanın aklına gelmeyen yollarla işleri bozarlar, memleketi harap eder, halkın günlük yaşamını altüst ederler. Neticede büyük bir kaos ortaya çıkar. İslâm'ın düsturlarını değiştirirler, kendi arzularına uygun asılsız şeyler ortaya atarlar; kötü faaliyetlerde bulunan muasır bilginleri kendi taraflarına çekerler. Bu sayede yıllarca çalışarak meydana getiremedikleri kötü bid'atların bir anda çıkmasına önayak olurlar.[93]

Hükümdar, Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'daki yaklaşımında "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi"dir. Allah'ın seçtiği kimse olarak ona itaat, insanlar üzerine vaciptir. Gazzâlî, *"Kimyaü's-Saade"* adlı eserinde bu doktrini sınırlandırır, adalet ve merhametten yoksun yöneticiyi Şeytan'ın vekili kabul ederek, sadece adil yöneticiyi Allah'ın halifesi olarak tanır.[94]

Gazzâlî'nin *Nasihatu'l-Mülûk* adlı eserinde, gerçek ve doğru bir sultan için şart koştuğu tek nitelik adalettir. Ona göre gerçek ve doğru bir sultan, tebaası arasında adaleti yayar, zulüm ve fesattan kaçınır; zorba bir sultan ise bir felakettir ve onun hâkimiyeti devam etmez; zira Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: "Hükümdarlık küfür ile devam eder, fakat zulüm ile devam etmez."[95]

Farsların neredeyse 4000 yıl dünyayı ellerinde tuttukları ve hükümdarlığın onların ailesinde kaldığı tarihlerde kayıtlıdır. Çünkü tebaaları arasında adaleti yaydılar ve onların dinlerine karşı zulüm ve baskıda bulunmadılar ve dünyayı adalet ve eşitlik ile müreffeh hale getirdiler. Bu İranlı hükümdarların dünyayı müreffeh hale getirmeye yönelik çabaları şundan kaynaklanmaktaydı; onlar, maddî refah ne kadar büyük olursa, hâkimiyetleri altındaki toprakların da o kadar geniş ve tebaalarının o ölçüde çok olacağını biliyorlardı. Yine onlar, hikmet sahiplerinin haklı olarak, dinin hükümdarlığa, hükümdarlığın orduya, ordunun servete, servetin maddî refaha ve maddî refahın da adalete bağımlı olduğunu bilmekteydiler. Onlar tebaalarına karşı çok affedici davrandılar; zira baskı ve zulümle insanların istikrar ve dengeyi yakalayamayacaklarından, şehirlerin ve arazilerin harap olacağından, insanların ülkeyi terk etmesinden ve bir başka ülkeye gitmesinden ve maddî zenginliklerin yıkıma uğramasından, hükümdarlığın çökmesin-

[90] İmam Gazâlî, *Nasihat'ül-Mülûk*, s. 26.
[91] İmam Gazâlî, *Nasihat'ül-Mülûk,* s.45-46.
[92] İmam Gazâlî, *Nasihat'ül-Mülûk*, s. 36.
[93] İmam Gazâlî, *Nasihat'ül-Mülûk,* s. 61.
[94] Ann K. S. Lambton, "Gazâlî'nin Nasihatu'l-Mülûk'unda Saltanat Teorisi", (çev. Seyfi Say*), Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 2014, c. 1, sayı 2, s. 213-14; İmam Gazâlî, *Nasihat'ül-Mülûk,* s. 94-95.
[95] İmam Gazâlî, *Nasihat'ül-Mülûk*, s. 53.

den, gelirlerin azalmasından, hazinenin bomboş hale gelmesinden ve insanların maişetine kesat gelmesinden korktular.[96]

Gazâlî'nin adalet kavramına bu denli vurgu yapmasının nedeni, kanaatimce yaşadığı dönemde var olan siyasi istikrarsızlıktır. Gazâlî'ye göre Allah, insanlar arasından iki grubu seçti ve onları en üstün kıldı: Peygamberler ve devlet başkanları; Peygamberleri, insanlara doğru yolu göstermek için göndermiştir. Devlet başkanlarını ise zulmü engellemek, maişet konusunda insanlara yardımcı olmak için seçmiştir.[97] Başkan, halkı arasında zülüm ve işkenceyi kaldırır, onlara adil davranırsa toprağında hüküm ferma olur ve bütün düşmanlarına galebe çalar. Böyle yapmayıp halkına zülüm ederse bir gün gelir yönetimi kaybeder. Bu dünyanın imarı da harabı da adalet ve zülüm ile olacaktır. Başkan, halkına adalet ile muamele ederse dünyayı imar etmiş olur, halkı emniyet ve huzur içinde olur.[98]

Son olarak bu mevzuda Gazâlî'ye göre, devletin ortaya çıkışı ve insanın sosyal bir varlık oluşu ile ilgili düşüncelerine kısaca temas etmemizde yarar vardır. Şöyle ki: Gazâlî'ye göre başkanı olmayan bir millet denizlerde başsız hareket eden balık sürüsü gibidir. Büyükler, küçükleri yediği için her tarafa kaos ve anarşi hakim olur. Halkın birbirlerine karşı girişecekleri zorbalıkları kaldıracak bir başkan olmazsa halkın işleri muntazam olmaz. Dünyalık maişetleri iyi olmadığı gibi; belki hayatları da yok olabilir. Bu bakımdan bazı filozoflar: "Farz edelim ki, ülkede başkan yok. O zaman halk perişan düşer ve Allah'ın yeryüzündeki emri dahi kalkabilir" demişlerdir.[99]

Filozoflar; "yeryüzünde başkanın olması Allah'ın bir hikmeti, Allah'ın varlığına bir delil ve tek olduğuna dair en açık bir belirtidir. Bu âlemde büyük ve küçük ne varsa, bir yöneticinin tedbirine ve tek bir yaratıcının varlığına muhtaç olduğu hususu her akıllı insanın kabul ettiği bir zarurettir" demişlerdir.[100]

Gazâlî'ye göre insan münasebetlerinin ferdî ve toplumsal olmak üzere iki boyutu vardır. İnsan toplumsal bir varlıktır. Tekâmül edebilmesi için insanın bir toplumda dolayısıyla bir devlette yaşaması gerekir. Bu nedenle ona göre devletin varlığı bir zorunluluktur. Zira neslin devamı ve insanın yaşaması için gerekli gıdaları temin edebilmesi, toplumla birlikte yaşaması ile mümkündür. Bu nedenle işin doğası gereği insanın başkaları ile birlikte bulunması gerekir. Örneğin, bir çiftçi kendi işini tek başına yapamaz. Bir demirci ve marangoz ile işbirliği yapmak zorundadır. Ancak insan tabiatı gereği kavgacı bir varlıktır. Bu nedenle ona göre, kavga halinde sorunu çözecek bir iktidara yani siyasi organizasyona ve hakkı, hak sahibine verecek bir adalet sistemine ihtiyaç vardır. Bu da hukuk ile olabilir.[101]

Yine ona göre toplum bu yönüyle bir canlıya benzer; canlının çeşitli uzuvları, toplumun çeşitli mesleklerine tekabül eder. Gazâlî yaptığı analojide kalbi hükümdara benzetir ve en önemli konumu ona verir. Zira bir ülkenin harabı veya refahı büyük ölçüde hükümdarın kişiliği ile alakalıdır. Bu nedenle Gazâlî eserinde ideal bir hükümdarın nasıl olması gerektiği konusu üzerinde önemle durmaktadır. Ona göre başkanın veya hükümdarın sıradan insanlardan farklı üstün özelliklere sahip olması gerekir. Ona göre başkanlar; kibirli olmamalı ve kibirlerinden dolayı küçücük bir şeye kızıp intikam almamalı, üstün ahlâklı olmalı ve daima büyük peygamberlerin yaşamlarını hatırda tutmalı, seleflerinin ibretli hayatlarına bakıp onların yaşamlarını örnek almalıdır.

---

[96] Lambton, *Gazâlî'nin Nasihatu'l-Mülûk'unda Saltanat Teorisi",* s. 218; İmam Gazâlî, *Nasihat'ül-Mülûk*, s. 71.
[97] İmam Gazâlî, *Nasihat'ül-Mülûk,* s. 52.
[98] İmam Gazâlî, *Nasihat'ül-Mülûk,* s.52-53.
[99] İmam Gazâlî, *Nasihat'ül-Mülûk*, s.59-60; Harun Han Şirvanî, *İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare*, (çev. Kemal Kuşçu), İrfan Yayınevi, İstanbul 1965, s.101-104.
[100] İmam Gazâlî, *Nasihat'ül-Mülûk*, s. 59
[101] Mehmet Taplamacıoğlu, "Bazı İslâm Bilginlerinin Toplum Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1964, c. 12, sayı: 1, s. 89-90.

Gazâlî'ye göre devlet başkan, İslâm'a uyarak halkın bütününün rızasını kazanmaya çalışmalı, kendisine gelip yüzüne karşı övgüde bulunanlara bakarak gururlanmamalıdır.

Gazâlî'nin, devletin varoluş gerekçeleri konusunda ileri sürdüğü argümanlar büyük ölçüde Batı siyaset felsefesiyle örtüşmektedir. Ancak Gazâlî'nin insanı; reel politiği olan, toplumla birlikte yaşayan ve üreten bir insan iken Batılı filozoflar, siyaset bilimciler asla mevcut olmayan hayalî bir insanla meşgul olmuşlardır.

Özetle -Lambton'un söylediği gibi- Gazzâlî'nin *Nasihatu'l-Mülûk* adlı eseri hukukçuların ve felsefecilerin kuramı ile sufîlerin ahlâk anlayışını birleştirmektedir; Ona göre dünyanın metafizik bir tasavvurudur ve onun yaptırımları ahlâkî müeyyidelerdir.[102]

Gazâlî'nin siyasetnamesi, devlet yönetimine dair şer'î prensiplerin ilamından ziyade bir ahlaki öğütler manzumesi kabilindendir. Bu yüzden yürürlükte olan yapıyı değil daha ziyade olması gerekeni anlatan bir eser mahiyetindedir. O, Mâverdî'nin *Ahkâmu's-Sultâniyyesi*'nde olduğu gibi, "halifenin nasıl tayin edileceği, vezir, vali ve ordu kumandanlarının tayini, yargı meseleleri, mahkemeler, zekât ve idaresi, fey ve ganimetlerin taksimi, cizye ve haraç, suçlar ve hükümleri" gibi siyâset-i şer'iyyenin hukuki ve yargısal cihetlerine değinmekten ziyade, itikad, adalet, mürüvvet, insaf, yönetici olmanın önemi, merhamet, israftan sakınma, övgülere aldanmama, Allah rızası için iş yapma, dünyanın hile ve aldatmacaları, şehirlerin imarı, halktan fazla vergi almama, tasarruflu olma, tedbirli olma, devletlerin çöküş sebepleri, davalarda eşitliği gözetme gibi devletin varlık sebebi olan temel dinamiklere değinmeyi tercih etmiştir. Bu yönüyle eser, İslam kamu yönetiminde kaleme alınan ve fıkıhçıların tercih ettiği -daha ziyade işin yargısal fonksiyonunun ön planda tutulduğu- yazım türünden ayrılmaktadır. Eser, yer yer temel siyâsetnâme yazım özelliklerini barındırmakla birlikte nasihatnâme olması yönüyle menkıbe ve öğüt yönü daha ağırlıklıdır.[103]

Ancak Gazâlî, siyasete dair verdiği örnekleri, anlattığı anekdotları yabancı kültürlerden veya devlet ve hükümdarlara ait anlatılardan ziyade kendi medeniyet çevresinden vermektedir. O, bu yönüyle diğer siyasetnâme yazarlarından farklılaşmaktadır.

SONUÇ

İslam düşünürleri bireyin ve toplumun saadetini temin için siyasete dair birtakım öğretiler ortaya koymuşlardır. Onlara göre insan, saadeti ancak erdemli bir toplumda elde edebilir. Bireyin refah ve saadeti toplumun refah ve saadetine bağlıdır.

İslâm siyaset düşüncesi aynı kültür ve medeniyet havzasında ortaya çıkan üç geleneğin; es-siyasetü'ş-şeriyye, siyasetnâme ve İslâm filozoflarının siyasete dair öğretilerinin toplamından ibarettir. Bu üç gelenek aynı hakikatin farklı yönlerini izah etmektedir; temelde bir ve bütün oldukları halde günümüz ilim dünyasında atomize edilerek faklı ilmi disiplinlermiş gibi değerlendirilmektedir. Bu makalede zengin bir literatürü barındıran ve ayrı ayrı yerlerde duran bu geleneksel yapıları bir araya getirip izah etmeye çalıştım. İslâm dünyasında hilafetin amacını ve kaynağını konu alan eserler, siyasetnameler ve filozofların siyasete dair yazdıkları eserlerden hareketle bütünlüklü bir yapı içerisinde siyaset felsefesinin temel meselelerine dair kuramsal bir çerçeve ortaya koymaya çalıştım.

[102] Lambton, Gazâlî'nin Nasihatu'l-Mülûk'unda Saltanat Teorisi", s. 209.
[103] Okur, *"Gazâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Siyasetü'ş-Şeriyye Esasları"*, s. 11.

İslam filozoflarının siyaset felsefesi, ideal toplum tasavvuruna dayanır. Siyaset kuramlarında ütopyayı/ideali önceleyen bir perspektife sahiptirler. Kuramlarında nazari fikirler, soyut ilkeler söz konusudur; Soyut düşünceler üzerine inşa edilen ütopik bir şehir hayal etmişlerdir. Siyaset felsefe tarihinde bilinen ilk ütopya, Platon'un *Devlet* isimli eseridir. Onlar için bu ideal toplum fikrinin uygulanabilir olup olmadığının bir ön önemi yoktur; önemli olan ideal olanın bilinmesidir. İslam düşünce tarihinde ideal devlet tasavvurunu ilk ortaya atan Fârâbî'dir. Fârâbî'nin siyaset kuramı, teorik felsefelerinin bir uzantısı ve bir açılımıdır. Felsefenin diğer disiplinlerinden beslenir, arka planında metafiziğin hâkimiyeti vardır.

İbn Rüşd ise -Fârâbî de olduğu gibi- siyaset öğretisinde Yunan siyaset felsefesinden istifade etmiş ve bu düşünceyi İslâm'a yakınlaştırmaya çalışmıştır. Ancak İbn Rüşd, Eflatun'un siyasete dair düşüncelerini izah ederken, diğer filozoflardan farklı olarak onun siyaset felsefesini, salt kendi siyasi düşüncelerini açıklamaya vesile olacak tarzda yorumlamamıştır. Bilakis o, yaptığı izahlarla Eflatun'un siyaset felsefesini Yunan düşüncesine özgü sınırlı bir ölçekte değil de evrensel boyutta yorumlamıştır.

İbn Rüşd, Murâbıtlar'ın (1056-1147) kurduğu devletin yıkılış nedenlerini, ilk İslâm devletinin kuruluşunu, Müslümanların savaşlarda İranlılara galebe etmelerini Eflatun'un siyaset felsefesinden hareketle izah etmiştir. Yaptığı izahlara bakarak İbn Rüşd'de, derin bir ilmi bilincin varlığı söylenebilir. Bu bilinci diğer filozoflarda, özellikle de Fârâbî'de göremiyoruz.

Fârâbî, siyaset felsefesinde amelî olanı göz ardı ederek, nazarî düşünce üzerine inşa ederken İbn Rüşd, ikisine de önem vermiş ve bu konuda başarılı olmuştur. Bu nedenle İbn Haldûn, Muvahhidlerin yıkılışından söz ederken İbn Rüşd'ün bu konudaki yazılarına atıfta bulunmuştur.

İbn Teymiyye ve Mâverdî gibi İslam hukukçuları ile Nizâmülmülk ve İmam Gazâlî gibi ahlak filozofları/ siyasetname yazarları ise tam tersine ideal devlet tasavvurundan ziyade mevcut yönetim tarzlarını mukayese edip reel gerçeklikten hareketle daha erdemli olanı belirleyen bir siyaset öğretisi inşa etmişlerdir. Fiilen var olan gerçeklikten yola çıkarak analiz ve eleştiri yapan fakihler burada ameli olan esas alıp önemsemişlerdir; nazari, soyut kuramları değil.

Fakihler/ ahlak filozofları en iyi yönetim şeklinden ziyade hangisinin mümkün olduğunu göz önüne almışlardır. Zira ideal olanı elde etmek her zaman mümkün olmayabilir. Bu nedenle ideal olanı, en iyi olanı değil reel politiği dikkate alarak şartlara göre en iyi olanı elde etmeye, tahakkuk ettirmeye çalışmışlardır. Asr-ı saadeti, ilâhî yasayı referans alarak en iyi devlet modelini kurmayı amaçlamışlardır. Bu konuda onlar gerçekçidirler, mevcut imkânlar içerisinde en iyi olanı hedeflemişlerdir. Bunu yaparken hem ilâhî yasanın iki kaynağı olan Kur'an ve Hadisi hem de İslam öncesi yaşanmış devlet tecrübelerini edebi bir tarzda anlatarak ortaya koymuşlardır. İnşa ettikleri bütün öğretiler, temelde İslam'ı referans almıştır.

Fakihlerin/ahlak filozoflarının devletin varoluş gerekçeleri konusunda ileri sürdüğü argümanlar büyük ölçüde Batı siyaset felsefesiyle de örtüşmektedir. Ancak söz konusu İslam düşünürlerinin insanı; reel politiği olan, toplumla birlikte yaşayan ve üreten bir insan iken Batılı filozoflar, siyaset bilimciler asla mevcut olmayan hayalî bir insanla meşgul olmuşlardır.

İslâm'a göre gerçek hâkimiyet sahibi, bütün her şeyi yaratan Allah'tır. Allah, gönderdiği peygamberler vasıtasıyla insanın ve toplumun temelini oluşturan ilkeleri vaz' etmiştir. Ancak pratikte bu temel ilkelerin nasıl ve hangi yöntem ile uygulanacağı meselesi toplumun iradesine bırakılmıştır.

İslâm'da siyaset, Batılı siyaset kuramlarından farklı olarak kendi başına amaç değildir. Siyaset, insanın iki dünyada saadetini sağlamayı, dini korumayı ve yaşatmayı amaç edinen en önemli araçlardandır.

KAYNAKÇA

Ahmed, Manzooruddin, "Kur'an'da Anahtar Siyasi Kavramlar", *İslam'da Siyaset Düşüncesi,* (çev. Kazım Güleçyüz), İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Ali b. Muhammed el-Gazzâlî, *İslam Hükümdarları İçin Siyaset Rehberi,* (inceleme, tercüme ve neşir: Özgür Kavak), Klasik Yayınları, İstanbul 2016.

Aslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş,* Vadi Yayınları, 2. bsk., Ankara 1996.

Aydın, Mehmet, *İslâm Felsefesi Yazıları,* İstanbul 2000.

Black, Antony, *Siyasal İslâm Düşüncesi Tarihi: Peygamberden Bugüne*, (çev. Sevda Çalışkan - Hamit Çalışkan), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.

Butterworth, Charles E., *İslâm Felsefesinde Siyasî Düşüncenin Gelişimi*, (çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul 1999.

Butterworth, Charles E., "Ahlak ve Siyaset Felsefesi", *İslâm Felsefesine Giriş,* (edt. Peter Adamson-Richard C. Taylor), (çev. M. Cüneyt Kaya), Küre Yayınları, İstanbul 2007.

Câbirî, Muhammed Âbid, *İbn Rüşd: Sîre ve Fikr Dirâse ve Nusûs*, Beyrut 1998

Cassirer, Ernst, *Devlet Efsanesi,* (çev. Necla Arat), Remzi Kitapevi, İstanbul 1984.

Crone, Patricia, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, (çev. Hakan Köni), Kapı Yayınları, İstanbul 2007.

Çağrıcı, Mustafa, "Gazâlî" , *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c.13, ss. 530-534.

Dinçer, Ömer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak: Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce,* Klasik Yayınları, İstanbul 2016.

Ebu'l-Âlâ Afîfî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler,* (çev. Ekrem Demirli), İz Yayıncılık, İstanbul 2000.

Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniye / İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku,* (çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 2015.

Eflatun, *Devlet,* (çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz), Remzi Kitabevi, İstanbul 1992.

Emin, Osman, *Şahsiyyât ve Mezâhib Felsefiyye,* Kahire 1945.

Esed, Muhammed, *İslam'da Yönetim Biçimi,* (çev. M. Beşir Eryarsoy), Yöneliş Yayınları, İstanbul 1988.

Fahri, Macit, *İbn Rüşd Feylesûf Kurtuba*, Beyrut 1992.

Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla,* (çev. Ahmet Aslan), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Fârâbî, *es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ul-Mevcudat*, (çev. Mehmet Aydın vdğr.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

Fârâbî, *Mutluluğu Kazanma-Platon Felsefesi-Aristoteles Felsefesi*, (çev. Hüseyin Atay), Atay Yayınları, Ankara 2016.

Gardet, Louis, *Müslüman Site*, (çev. Ahmet Arslan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014.

Halaf Muhammed el-Cerâd, "Ebu'l-Hasan el-Mâverdî ve Fikruhu es-Siyasî", el-Fikr es-Siyasî, 1999, sayı: 7, ss. 40-43.

Hamid, Abdülkadir, *Kur'an ve Siyaset,* (çev. Enise Anaş), İnkılab yayınları, İstanbul 2008.

Han, Muhammed Kamruddin, "Mâverdi", *İslam Düşüncesi Tarihi*, (çev. Yusuf Ziya Cömert), İnsan Yayınları, İstanbul 1990.

Hassan, M. Rüknüddin, "Nizâmülmülk", *İslam Düşüncesi Tarihi,* (çev. Yusuf Ziya Cömert), İnsan Yayınları, İstanbul 1990.

Heywood, Andrew, *Siyaset,* (çev. Bekir Berat Özipek), Adres Yayınları, Ankara 2006.

Hülagü, Orhan, *Fârâbî ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi,* Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999.

İbiş, Yusuf, *el-Felsefetu's-Siyasiyye el-İslamiyye,* Daru'l-Hamra, Beyrut 1990.

İbn Rüşd, *el-Keşf an Menâhici'l-Edille fi Akâidi'l-Mille*, (thk. Muhammed Âbid el-Câbirî), Beyrut1998.

İbn Rüşd, *ez-Zarûrî fi's-Siyâse: Muhtasar Kitâbi's-Siyâse li Eflâtûn,* İbranice'den Arapça'ya tercüme eden: Ahmed Şehlan, Beyrut 1998.

İbn Rüşd, *Kitâb el-Kevn ve'l-Fesâd,* (nşr. Ali Muhammed İsbir), Dımaşk 2007.

İbn Rüşd, *Telhîsu's-Siyâse li Eflâtûn,* İngilizce'den Arapça'ya Çev. Hasan Mecid el-'Âbîdî - Fâtıma Kâzım ez-Zehebî, Beyrut1998.

İbn Teymiyye, *es-Siyasetü'ş-Şeriyye,* (çev. Vecdi Akyüz), Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.

İmam Gazâlî, *Devlet Başkanlarına Nasihatler,* (çev. Osman Şekerci), Sinan Yayınevi, İstanbul 1969.

Kahveci, Niyazi, *İslam Siyaset Düşüncesi,* Sinemis Yayınları, Ankara 2012.

Kallek, Cengiz, "Mâverdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, c.28, ss. 180-186.

Kaya, Emir, "Siyaset Devleti", *Ankara Barosu Dergisi,* 2014, sayı:1, ss. 219-243.

Kaya, Mahmut, "Fârâbî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c.12, ss. 145-162.

Kaya, Mahmut, "el-Medînetü'l-Fâzıla", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, c.28, ss. 318-320.

Korkut, Şenol, *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi,* Atlas Yayınları, Ankara 2015.

Kurtoğlu, Zerrin, *İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku,* İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

Kutluer, İlhan, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İz Yayınları, İstanbul 1996.

Lambton, Ann K. S., "Gazâlî'nin Nasihatu'l-Mülûk'unda Saltanat Teorisi", (çev. Seyfi Say), *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 2014, c. 1, sayı 2, ss.209-220.

Laoust, Henri, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı,* (çev. Rıza Katı), Pınar yayınları, İstanbul 1973.

Leaman, Oliver, *İslam Felsefesi Giriş,* (çev. Şamil Öçal), Hece yayınları, Ankara 2014.

Libera, Alain De, *Ortaçağ Felsefesi,* (çev. Ayşe Meral), Litera Yayıncılık, İstanbul 2005.

M. Said Şeyh, "Gazâlî (Metafizik)", *İslâm Düşüncesi Tarihi,* (çev. Mustafa Armağan, (ed: Mian Muhammed Şerif), İnsan Yayınları, İstanbul 1990.

Mâverdî, İmam Ebu'l-Hasan, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye / İslâm'da Hilafet ve Devlet Hukuku,* (çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.

Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûku/Siyaset Sanatı,* (çev. Mustafa Sarıbıyık), Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2000.

Mâverdî, *Siyaset Sanatı: Yöneticilere Tavsiyeler Kitabı,* (çev. Mustafa Sarıbıyık), Ark Yayınları, İstanbul 2004.

Medkûr, İbrahim, "Fârâbî", *İslam Düşüncesi Tarihi,* (çev. Osman Bilen), (ed. Mian Muhammed Şerif), İnsan Yayınları, İstanbul 1990.

Muhammed Sagir Hasan el-Ma'sumi, "Fârâbî", *İslam Düşüncesi Tarihi,* (çev. Burhan Köroğlu), (ed. Mian Muhammed Şerif), İnsan Yayınları, İstanbul 1990.

Muhammed Selim Avva, *İslam Devletinde Yönetim Şekli,* (çev. Adem Yerinde), Mana Yayınları, İstanbul 2011.

Mücahit, Huriye Tevfik, *Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce,* İz Yayınları, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1995.

Nizamü'l-Mülk, *Siyasetnâme,* (çev. Mehmet Taha Ayar), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Okur, Hüseyin, "Gazâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Siyasetü'ş-Şeriyye Esasları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2020, c. 25, sayı: 43, ss. 1-30.

Özaydın, Abdülkerim, "Nizâmülmülk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, c.33, ss.194-196.

Özdemir, Mehmed Niyazi, *İslam Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1989.

Rayyis, Ziyauddin, *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi,* (çev. İbrahim Sarmış), Nehir Yayınları, İstanbul 2012.

Refik el-Acem, "el-Ruşdiyye" mad., *el-Mevsuat el-Felsefiyye el-Arabiyye*, by., 1988.

Rosenthal, Erwin I. J., *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi,* (çev. Ali Çaksu), İz Yayınları, İstanbul 1996.

Sirâcu'l-Hakk, "İbn Teymiyye", *İslam Düşüncesi Tarihi,* (çev. Mustafa Armağan), (ed: Mian Muhammed Şerif), İnsan Yayınları, İstanbul 1990.

Şafak, Ali, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c.1, ss. 554-555.

Şirvanî, Harun Han, *İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare,* (çev. Kemal Kuşçu), İrfan Yayınevi, İstanbul 1965.

Şulul, Cevher, *İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi,* İnsan Yayınları, İstanbul 2009.

Taplamacıoğlu, Mehmet, "Bazı İslâm Bilginlerinin Toplum Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1964, c. 12, sayı: 1, ss. 83-97.

Tunç, Ahmet - Çarkıt, Merve, "Nizamülmülk'ün Türk-İslam Yönetim Geleneğine Yaptığı Katkılar", Management and Political Sciences Review, 201, c. 2, sayı: 2, ss. 29-51.

Urvoy, Dominique, "İbn Rüşd", *İslam Felsefesi Tarihi,* (ed. Seyyid Hüseyin Nasr- Oliver Leaman), (çev. Şamil Öçal - Hasan Tuncay Başoğlu), Açılım Kitap, İstanbul 2007.

Vural, Mehmet, "Burhan", İslâm Felsefesi Sözlüğü, Elis Yayınları, Ankara 2003.

Yasir el-Mikdad, "Fıkh es-siyase eş-şeriyye"; https://rawaamagazine.com/?p=66 (10.05.2021)

Yayla, Atilla, *Siyaset Teorisine Giriş,* Kesit Yayınları, İstanbul 2012.

Zerrinkub, Hüseyin, *Medreseden Kaçış: İmam Gazzali'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri,* (çev. Hikmet Soylu), Anka Yayınları, Ankara 2001.